

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника

Стефанюк Галина Василівна

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для здобувачів вищої освіти

спеціальності 032 «Історія та археологія»

Івано-Франківськ – 2025

УДК 94 (477) (093)

Навчально-методичний посібник «Історична географія. Навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти спеціальності 032 «Історія та археологія»» підготувала кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
Жерноклєєв Олег Станіславович
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

кандидат історичних наук, доцент
Вітенко Микола Дмитрович
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

Рекомендовано до друку Науково-методичною комісією (протокол № 6 від 9 грудня 2025 р.) та Вченою радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 5 від 18 грудня 2025 р.)

Карпатський національний університет
імені Василя Стефаника

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
ПРОГРАМНІ КОМПЕТЕНТНОСТІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ.....	6
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ.....	8
ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ.....	12
САМОСТІЙНА РОБОТА.....	109
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ.....	113
ІНДИВІДУАЛЬНА РОБОТА З СТУДЕНТАМИ.....	114
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.....	116
ГЛОСАРІЙ.....	121
СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ.....	124
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА.....	133

ВСТУП

Історична географія – це спеціальна історична дисципліна, що конкретизує наші уявлення про історичний процес і пов'язує його з певними територіями. Вона вивчає розміщення окремих об'єктів та їх комплексів у різні історичні періоди – від виникнення людського суспільства до нашого часу – на конкретній території й у взаємодії з природою. Історія як наука, що розкриває багатогранність форм руху суспільства та дозволяє розібратися в складних шляхах, які проходить людство в процесі свого розвитку, не може існувати без систематизації об'єктивних знань, аналізу і теоретичного узагальнення емпіричного матеріалу. Для цього необхідне знання не лише теорії, але й практики історичного дослідження, велике значення в якій має знання спеціальних дисциплін. Однією з таких є історична географія.

Сучасна концепція вищої історичної освіти в Україні спирається на світову і національну традиції, що передбачає вивчення курсу «Історична географія». При вивченні вказаного курсу у хронологічній послідовності та за видовими ознаками аналізуються картографічні джерела з історії від найдавніших часів до наших днів. Важливою особливістю курсу є те, що він зорієнтований на засвоєння і застосування студентами спеціальності 032 Історія та археологія всього комплексу матеріалів, усвідомлених умінь і навичок роботи з ними, необхідних для формування просторової локалізації історичного процесу.

Мета викладання дисципліни – засвоєння і поглиблення теоретичних та практичних знань, умінь і навичок студентів на першому (бакалаврському) рівні вищої освіти за галуззю знань 03 Гуманітарні науки, спеціальністю 032 Історія та археологія з дисципліни «Історична географія»; опанування і застосування ключових теоретико-методологічних засад і методів вивчення та інтерпретації історичного минулого України на основі картографічної бази; формування інтегральної, загальних, фахових компетентностей, достатніх для ефективного розв'язування стандартних і нестандартних комплексних задач у професійній підготовці історика, що характеризується комплексністю та невизначеністю умов.

Завданням є поглиблене вивчення та закріплення теоретичних положень і фактологічного матеріалу, який викладався на лекціях або засвоювався шляхом самостійної роботи студентів. Під час семінарських занять вони повинні розвивати творче й аналітичне мислення та культуру мови, вчитися самостійно аналізувати картографічні джерела. Важливим завданням є усвідомлення студентською молоддю значення і місця карти в історичній науці загалом та при вивченні історії в регіональному вимірі.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати:**

- місце історичної географії в системі історичних і географічних наук;
- просторову локалізацію історичних подій та явищ – від виникнення людського суспільства до наших днів – у взаємодії суспільства з природою;

- особливості взаємодії людського суспільства з навколишнім природним середовищем на різних етапах історичного розвитку;
- роль природно-географічних чинників в історичному процесі;
- оптимальну стратегію діяльності, приймати обґрунтовані рішення у складних і часом непередбачуваних професійних і життєвих ситуаціях, що потребує застосування нових підходів і прогнозування та усвідомлення власної відповідальності.

вміти:

- відтворювати знання з історичної географії, необхідними для професійної підготовки історика;
- формувати просторову компетентність учнів картографічними засобами;
- розуміти та інтерпретувати опрацьований матеріал, володіючи сучасними методами історичного дослідження, у вербальній і невербальній формах різного обсягу й складності;
- - давати самостійний критичний та аргументований аналіз картографічних матеріалів;
- показати роль природного середовища в етногенезі та соціально-економічному і культурному розвитку суспільства;
- розкрити конкретну просторову локалізацію історичного процесу;
- - виокремлювати головні етапи формування територіальних меж та регіональний розподіл політичних, етнічних та суспільно-економічних утворень у різні історичні епохи (за хронологічним принципом);
- володіти категоріально-понятійним апаратом;
- організовувати комплексний пошук, неупереджений аналіз та інтерпретацію історичних джерел (як українською, так й іноземними мовами);
- використовувати сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності;
- впроваджувати під час навчання інноваційні технології;
- організовувати ефективну міжособистісну взаємодію суб'єктів освітнього процесу, базовану на здобутих знаннях, демократичних переконаннях і гуманістичних цінностях;
- вдосконалюватися з високим рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції;
- проводити діяльність, спрямовану на використання історико-культурної спадщини України під час вивчення дисципліни і пропагувати її через просвітницьку діяльність;
- вести пошукову роботу, а також здійснювати наукові в галузі історії із використанням картографічної бази;
- використовувати знання, уміння і навички із дисципліни для розв'язання конкретних задач у професійній діяльності.

Програмні компетентності та результати навчання

Інтегральна компетентність:

ІК. Здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми історії та археології у процесі професійної діяльності або навчання, що передбачає застосування теорій і методів гуманітарних та соціальних наук та характеризується комплексністю і невизначеністю умов.

Загальні компетентності:

ЗК 1. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.

ЗК 2. Здатність отримувати і передавати професійну інформацію іноземною мовою; уміння посередницької діяльності та міжкультурного спілкування.

ЗК 3. Здатність до абстрактного мислення, аналізу і синтезу.

ЗК 4. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово.

ЗК 8. Здатність застосовувати знання в практичних ситуаціях.

Спеціальні фахові компетентності:

СК 1. Усвідомлення взаємозв'язку між фактами, подіями, явищами і процесами в минулому та сучасності.

СК 10. Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією.

Програмні результати (ПРН) навчання:

ПРН 1. Знати найважливіші факти історичного минулого українського народу й історії людства загалом, а також мати більш глибокі знання про певний історичний період і проблему.

ПРН 2. Розуміти контекст і причини відповідних історичних подій та використовувати ці знання у професійній діяльності.

ПРН 3. Знати основні підходи до вивчення вітчизняної та світової історії, принципи і методи історичного пізнання, основні типи і види видань історичних джерел.

ПРН 4. Володіти понятійно-категоріальним апаратом історичної науки, професійно оперувати науковими термінами, прийнятими у фаховому середовищі.

ПРН 5. Вміти працювати з письмовими, речовими, етнографічними, усними, архівними та іншими історичними джерелами.

ПРН 6. Виявляти взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, аналізувати суспільні процеси з історії України у контексті європейської та світової історії.

ПРН 8. Брати участь у плануванні та виконанні наукових досліджень у сфері історії, презентувати результати досліджень, аргументувати висновки.

ПРН 9. Мати навички організації практичного висвітлення питань історичної пам'яті та охорони матеріальної й нематеріальної культурної спадщини України.

ПРН 11. Здійснювати аналіз ситуацій з урахуванням історичного контексту та/або історичних передумов.

ПРН 12. Здійснювати комунікацію з професійних питань з представниками наукових, громадських, релігійних і національно-культурних організацій і

спільнот.

ПРН 13. Розуміти загальні та специфічні риси історичного розвитку різних регіонів України, Європи та світу, фактори, що зумовлюють різноманіття культур та національних спільнот, ефективно співпрацювати з носіями різних історичних та культурних цінностей.

ПРН 14. Вміти акумулювати та поширювати кращий досвід професійної діяльності, інтегрувати досягнення інших наук для вирішення актуальних проблем історії та археології.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБСЯГ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль 1. Основні теоретичні та методологічні засади історичної географії. Основи політичної географії світу

Тема 1. Вступ до курсу «Історична географія»

Предмет і завдання історичної географії. Становлення історичної географії як допоміжної історичної дисципліни в період античності, в добу середньовіччя, в новий і новітній час. Характеристика основних досліджень: Геродот, Страбон, Тацит, Г. Боплан, М. Максимович, І. Шараневич, М. Грушевський, Д. Багалій, Д. Яворницький, В. Татіщев, М. Барсов та інші.

Складові частини історичної географії: історична фізична географія, історична політична географія, історична соціальна географія, історична географія населення, історична економічна географія, історична географія культури, історична географія взаємодії суспільства і природи, історико-географічне краєзнавство. Формування основних напрямків історико-географічних досліджень.

Зв'язок історичної географії з історією, географією, історичною картографією, топонімікою, з формуванням географічних понять країни, краю, держави тощо. Історико-географічне розуміння формування території України у різні епохи.

Джерела та історико-географічні дослідження історії України. Характеристика карт, картосхем, альбомів, атласів та інших картографічних джерел і матеріалів.

Тема 2. Теоретико-методологічні засади та методи історичної географії

Проблема взаємин природно-географічного та суспільно-географічного середовищ. Концептуальне осмислення ролі природного середовища в історичних процесах. Антропогеографічна парадигма як основний рушій історичних процесів. Географічний детермінізм. Вплив довкілля на формування територіальної організації суспільства.

Проблема обґрунтування закономірностей розвитку географічного простору та його елементів впродовж історичного часу. Історико-генетичні, історико-динамічні, історично-структурно-функціональні закономірності. Відповідність територіально-політичної і етногеографічної організації сучасного світу.

Методологічні проблеми історичної географії. Генетично-еволюційний та структурно-функціональний методологічні підходи. Міждисциплінарний підхід. Дедуктивний та індуктивний підходи.

Методи історичної географії. Логічні методи пізнання. Аналітично-синтетичний та синтетично-аналітичний методи. Методи порівняння і типології. Спеціальні історико-географічні методи: історико-географічної періодизації, історико-географічних зрізів, діахронічного аналізу та історико-географічного районування, картографічний метод.

Тема 3–4. Історико-географічні основи політичної географії світу

Зміни на політичній карті світу. Політична карта світу. Історична політична географія. Політична карта як об'єкт вивчення політичної географії. Кількісні та якісні зміни на політичній карті.

Етапи розвитку етнічних, політичних і адміністративних кордонів. Формування територій перших державних утворень на землях України. Розвиток територіальних політико-адміністративних процесів. Поділ української етнічної території суміжними країнами. Формування території українських військово-державних утворень XV – XVII ст. Поділ українських земель Австрійською та Російською імперіями. Формування кордонів і територіального поділу українських держав. Поділ західноукраїнських земель суміжними державами в 20 – 30-х рр. XX ст. Формування державної території СРСР. Історична географія України початку 90-х рр. XX ст.

Формування політичної карти світу. Стародавній, середньовічний, новий і новітній періоди у формуванні політичної карти світу. Три етапи утворення нових держав. Розподіл карти світу великими державами після Віденського конгресу 1815 р. Основні риси політичної карти світу, встановлені Потсдамською угодою в 1945 р. Створення нових незалежних держав в 1991 р. як суб'єктів міжнародного права.

Міжнародні організації. Загальнополітичні та спеціальні організації. ООН та її головні органи: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Рада з опіки, Міжнародний суд, Економічна і соціальна рада, Секретаріат та їх місцезнаходження. ЄС, НАТО, СНД, ГУАМ, Балто-Чорноморська співдружність, ОЕСР, ОПЕК, АСЕАН, ОАД, ОАЕ та інші.

Змістовий модуль 2. Географія етнічної та державної території українських земель від найдавніших часів до сьогодення

Тема 5. Географія перших українських державних утворень

Розселення та переміщення кочових і землеробських племен в I тис. до н. е. і в перші століття нової ери. Кіммерійці, скіфи і скіфські держави. Племена сарматів: алани, роксолани, язиги в степах Причорномор'я. Давні слов'яни. Праслов'янська територія та її формування.

Характеристика розміщення слов'янських племен венедів (I – II ст.), склавинів (західних) та антів (східних) – (VI – VII ст.) між Дніпром, Дністром, Віслою тощо. Природні умови та господарство.

Грецька колонізація узбережжя Чорного і Азовського морів VII – V ст. до н. е. Географія розташування міст-держав (Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Танаїс та інші). Боспорське царство. Склад населення та географія господарських і політичних зв'язків.

Слов'яни на карті Європи VI – XIII ст. Розселення слов'янських племен на території Європи. Східні, південні та західні слов'яни VI – XIII ст. Напрями колонізаційного руху східних слов'ян. Формування племінних об'єднань і

державних кордонів. Виникнення міст. Дулібський племінний союз. Куявія. Славія. Артанія.

Тема 6. Формування державної та етнічної території України в IX – XIV ст.

Київська Русь в IX – XIII ст. Виникнення держави у східних слов'ян. Поняття Білої, Червоної та Чорної Русі. Князівства і землі Київської держави. Військові походи князівських дружин. Географія основних подій боротьби з Візантією, половцями, печенігами та іншими завойовниками.

Географія господарства. Внутрішні та зовнішні економічні зв'язки. Шлях “з варяг у греки” та інші торговельні шляхи. Розташування міст – центрів управління, ремесла, торгівлі, культури.

Характеристика князівств у період роздробленості. Відображення боротьби з іноземними загарбниками. Зміни в географії внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Галицько-Волинське князівство на історичних картах XII – XIV ст.: територія, населення, економіка, культура.

Адміністративно-територіальний поділ та фізико-географічна характеристика. Географія економічних і культурних зв'язків та національно-культурне будівництво і релігія. Міста – центри культури, промисловості, торгівлі. Сусідні країни.

Тема 7. Етнічність історично-географічних регіонів в Україні

Природа регіональних утворень. Етнотериторіальні утворення – історично-етнографічні регіони та їхні складові: етнічні та етнографічні землі. Поділ процесу формування регіональної етнічності на три основних етапи. Колонізація окремих українських земель іншими державами. Система різнорівневих етнотериторіальних одиниць.

Етнічна історія земель та регіонів. Середня Наддніпрянщина. Галичина. Поділля. Полісся. Сіверщина. Слобожанщина. Донщина. Південь України. Бессарабія. Буковина. Покуття. Підкарпатська Русь. Запорізька Січ.

Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу. Центральний, Східний, Північний, Західний регіони. Регіональна диференціація в Україні. Чотири субрегіони з різною історичною традицією, різними типами політичної культури і специфічною електоральною свідомістю. Поділ України за національно-патріотичною та мовною складовою.

Тема 8. Історико-географічне районування території України

Історико-методологічні аспекти адміністративно-територіального поділу. Адміністративно-територіальні одиниці. Значення столиці. Родові, історичні міста, штучні столиці, ситуаційні столиці, політичні столиці.

Етапи становлення адміністративно-територіального поділу України. Україна – колыска індоєвропейських народів світу. Держава – Київська Русь. Посилення феодалної роздробленості Русі у XII – XIV ст. Влада суміжних держав – Литви, Польщі, Угорщини – в Україні. Адміністративно-територіальний устрій на Україні в XVII – XVIII ст. Політична географія

українських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій.

Зміни кордонів та адміністративно-територіального поділу України в 1917 – 1921 рр. УНР та ЗУНР на карті Європи. Формування кордонів УНР, ЗУНР та УРСР. Адміністративно-територіальний поділ України в 1917 – 1920 рр. Губернії, повіти, волості. Адміністративно-територіальний поділ України у 1921 р. Адміністративно-територіальний поділ України, затверджений ВУЦВК 7 березня 1923 р. Трансформації системи адміністративно-територіального устрою радянської України. Адміністративно-територіальний поділ України на 1.12.1933 р.

Формування сучасної території України.

ОПОРНІ КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ

Тема №1. Вступ до курсу “Історична географія”.

1. Предмет і завдання історичної географії.
2. Структура історичної географії.
3. Зв'язок історичної географії з іншими науками.
4. Джерела та історико-географічні дослідження.

Історична географія належить до тих дисциплін, основи яких формувалися з найдавніших, зокрема, з античних часів. Але місце на стику історичних та географічних дисциплін ускладнювало процеси конкретного визначення її науково-методологічних контурів. Тому окреслення предмета історичної географії та її місця в системі наук і на сьогодні залишаються актуальними питаннями.

1. Предмет історичної географії

Історично-географічне знання з самого початку становлення основ сучасної географії займало важливе місце в усій сукупності географічної, особливо країнознавчої, інформації. Але тривалий час у працях географів взагалі не було розмежування географічних та історичних знань. У середовищі істориків історичну географію розглядали доволі вузько – як допоміжну історичну дисципліну, що розв'язує насамперед завдання історичної топографії. Одним з перших предмет та значення історичної географії концептуально обґрунтував у рамках своєї хорологічної парадигми Альфред Геттнер (1859–1941), розглядаючи історичну географію як наукову дисципліну про часово-генетичні засади просторових співвідношень в географії. В структурі такої дисципліни А. Геттнер виділяв власне історичну географію, палеогеографію і передісторичну географію. Але палеогеографічні проблеми та питання географії передісторичного минулого, на його думку, більше є предметом суміжних геологічних та допоміжних історичних наук (археології). Один з фундаторів української географії С. Рудницький (1877–1937) проблемі предмета та завдань історичної географії присвятив окрему статтю "Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання" (1927).

Критикуючи погляди А. Гетнера та істориків щодо предмета та завдань історичної географії, С. Рудницький однозначно відносить історичну географію до географічних дисциплін. Отже, історична географія належить до географічних наук як з огляду на значення проблем походження та динаміки географічних феноменів, так і з огляду на значення географічного середовища в історичних процесах. Предметом історичної географії є як історичне дослідження природи краю, так й історичне дослідження антропогеографії, тобто в сучасному розумінні змін у географії населення й господарства. Водночас вчений висловлює певні сумніви щодо самостійності історичної географії, розглядаючи її як складову землезнання (загальної географії) і як методологічний підхід у географії. Такий погляд і на сьогодні має певні підстави через доцільність збереження цілісності системи географічних наук, так з урахуванням положення історичної географії на межі з історичними науками. Але, безперечно, в міру поглиблення самих досліджень, виявлення закономірностей в еволюції географічних об'єктів та розширення теоретико-методологічних засад історична географія може виділитися в самостійну наукову дисципліну.

Розвиток уявлень про предмет історичної географії в географічній науці радянських часів був доволі суперечливим. Розкриттю об'єктивних реалій формування всіх складових географічного простору і виявленню рушійних сил історико-географічних процесів не сприяла ідеологічна обмеженість. Найбільший вклад у поширення історико-географічних знань, включення історичної географії в систему географічних наук зробили В. Яцунський та В. Жекулін. Але через фрагментарний і несистематичний характер самих історико-географічних досліджень у середовищі географів на популярному рівні тривалий час історичну географію безпідставно ототожнювали або об'єднували з історією географічних досліджень. Недостатньо наголошували на принциповій відмінності предмета цих галузей знань, адже *історична географія досліджує розвиток географічних об'єктів і географічних поєднань в історичному часі, а історія географії вивчає процес пізнання науковцями*

географічного середовища, тобто зміни парадигм, підходів, географічних уявлень, роль персоналій у географічних дослідженнях. Точки дотику цих різних галузей знань є обмеженими і можуть стосуватися переважно лише джерельної основи. Формування концептуальних засад історичної географії сповільнювалось тим, що безпосередньо історико-географічні дослідження проводили більшою мірою історики. Однозначно відмежував історичну географію від історії географії лише В. С Жекулін (1982), розставивши водночас й важливі акценти щодо географічної сутності цієї дисципліни та конкретизувавши її методологічні основи. Але все ж через недостатність самих історико-географічних досліджень та відсутність ідеологічного плюралізму активних дискусій щодо перспектив історичної географії та її впровадження в географічну освіту не велося.

Об'єктивні виклики, що постали у 90-ті роки минулого століття перед Україною як незалежною державою, зокрема, щодо необхідності висвітлення питань формування етнічних меж і державних кордонів, адміністративно-територіального устрою, історично-картографічного забезпечення, привернули і більшу увагу науковців загалом та географів зокрема до історичної географії. З'явилися і нові дослідження, і спроби концептуально обґрунтувати предмет історичної географії та її місце в системі наук. Так, на думку І. П. Ковальчука, "предметом історико-географічного аналізу та синтезу виступають матеріальні властивості об'єктів історико-географічного пізнання та їхні ідеальні сутності". Автор першої в Україні синтетичної монографії з історичної географії В. П. Круль, виділяючи предмет історичної географії, акцентує увагу на значенні дослідження взаємин природного і соціального середовищ: "Історична географія – це універсальна наука з просторово-часовою основою, що досліджує характер та інтенсивність взаємовпливів природи і людини (на планетарному рівні), етносів і ландшафтів (у регіональних масштабах) від початку появи людини як соціально-біологічної істоти (ранній палеоліт) із акцентацією на її етнічному рівні розвитку (від мезоліту)". Для розмежування історичної географії як допоміжної історичної дисципліни, від історичної

географії, як географічної галузі знань, автор пропонує останню означити як *ретроспективну географію*.

Отже, підтверджуючи вузлову роль проблематики взаємин і взаємовпливів природи і суспільства в історичній географії та підсумовуючи і конкретизуючи різні підходи наявних наукових шкіл, зазначимо, що *історична географія – це дисципліна, що сформувалася на стику географії з історичними науками, яка вивчає особливості географічної ситуації на різних історичних зрізах, а також закономірності й наслідки розвитку географічного середовища та взаємовпливів природи й суспільства впродовж історичного часу*. Об'єктом дослідження історичної географії є елементи як природно-географічного, так і суспільно-географічного середовищ, а також їхні поєднання, а предметом – параметри, співвідношення, розміщення та тенденції і закономірності змін упродовж історичного часу.

Окреслення контурів предмета історичної географії істотно залежить і від того, який часовий проміжок слід розуміти під історичним часом. В цьому контексті поширеними і доволі аргументованими є підходи пов'язування відліку історичного часу від появи перших писемних пам'яток, які започатковують *новий* якісний стрибок в історичному процесі. С. Рудницький заперечував такий підхід, посилаючись на те, що взаємини людини та географічного середовища така подія принципово не змінила. Але все ж, на наш погляд, ігнорувати поширену в історії періодизацію не можна. Окрім того, доволі відмінною є і джерельна основа дослідження географії історичних та доісторичних часів (в основі першої – літературні, статистичні і картографічні джерела, в основі другої – археологічні дані). Водночас усі інші засади таких досліджень, зокрема, теоретико-методологічні, є тотожними. Зважаючи на це та використовуючи термінологію В. П. Круля, є сенс формування єдиної ретроспективної географії, яка включала б два підрозділи – географію історичних часів (від появи писемних пам'яток до періоду, який передую сучасності) та географію доісторичних часів (від заселення досліджуваної території людиною до появи перших писемних пам'яток).

2. Структура історичної географії та її місце в системі наук

Різні підходи до розуміння предмета історичної географії зумовили і різне розуміння її структури. Так, основними складовими історичної географії С.Рудницький вважав історичну геоморфологію, історичну гідрологію, історичну кліматологію, історичну біогеографію та історичну антропогеографію, що включає історичну демографію, історичну етнографію, історичну топографію, оноματοлогію (досліджує походження історичних назв), історичну політичну географію, а також окремо історичну картографію.

В сучасних умовах найбільш обґрунтованими є підходи до розуміння структури історичної географії відповідно до структури географічної науки загалом. Тому в історичній географії доцільно виділити три блоки дисциплін: історичну природничу географію, історичну суспільну географію та історичну інтегральну географію, які, у свою чергу, поділяються:

- * історична природнича географія – на історичну комплексну географію та історичні галузеві природно-географічні науки (історичну геоморфологію, історичну гідрологію, історичну біогеографію та ін.);

- * історична суспільна географія – на історичну географію населення, історичну політичну географію (вивчає історичні зміни державних територій, кордонів, столиць, адміністративно-територіального устрою та ін.) та історичну соціально-економічну географію (вивчає історичні форми територіальної організації соціальної сфери та господарства);

- * історична інтегральна географія включає історичне природокористування, історичну картографію та історичну географію взаємин природи і суспільства.

В структурі історичної географії населення виділяють історичну етногеографію (вивчає територіальну організацію етнонаціональної сфери на різних історичних етапах та її динаміку впродовж історичного часу), історичну демогеографію (вивчає еволюцію процесів відтворення населення впродовж історичного часу), історичну географію розселення та населених пунктів (вивчає історичні процеси заселення та формування мережі населених пунктів).

Поділ інших історичних суспільно-географічних дисциплін на галузеві підрозділи нижчого рівня ієрархії також слід здійснити відповідно до прийнятих у сучасній суспільній географії підходів, виділяючи в структурі економічної географії історичну географію сільського господарства, історичну географію промисловості та історичну географію транспорту. Але з огляду на реальну обмеженість самих досліджень і несформованість методичних засад для виділення більшості галузевих дисциплін поки що немає реальних підстав.

Є й інші пропозиції щодо структури історичної географії, зокрема, щодо включення до її складу географії плейстоцену (І. Ковальчук), етнології (В. Круль), які викликають певні сумніви і потребують додаткового осмислення. Недоцільним є і детальне дроблення історико-географічних дисциплін, насамперед через мізерну кількість самих цілісних досліджень.

Розглядаючи історичну географію як одну з географічних дисциплін, не можна не бачити і її історичної сутності (часові і генетичні аспекти, джерельна основа), що і визначає історичну географію як дисципліну на межі географічних та історичних наук. Безпосередньо поєднує історичну географію з історичними науками й використання деяких методів історичних досліджень. Тобто в баченні історичної географії в системі наук історики так чи інакше матимуть підстави виділяти безпосередньо історичні аспекти і пріоритети досліджень, розглядаючи історичну географію як спеціальну історичну дисципліну. Такий погляд є справедливим і з огляду на те, що більшість історико-географічних досліджень в Україні проводять саме історики. Зближення поглядів географів та істориків щодо предмета та місця історичної географії в системі наук можливе внаслідок розгортання спільних досліджень та спільної підготовки фахівців.

3. Зв'язок історичної географії з іншими науками.

Як ми уже частково зазначали, історична географія має тісні зв'язки передусім з географічними та історичними науками. Так, історична географія спирається на висновки базових географічних дисциплін у питаннях властивостей географічних об'єктів, структури, зв'язків і залежностей в

географічному середовищі, наслідком яких є формування різних географічних поєднань, співвідношень, процесів. Окрім теоретичних питань, тобто розуміння сутності географічного простору, географічні науки визначають багато аспектів методології та методики історико-географічних досліджень, особливо щодо використання картографічного методу та роботи з картографічними джерелами. Водночас з історичними науками, зокрема, з політичною, економічною і соціальною історіями, історичну географію пов'язує насамперед спільна джерельна основа, використання методів періодизації, синхронного та діахронічного аналізу, а також і теоретичні узагальнення щодо загальних історичних закономірностей та тенденцій. Зважаючи на значимість писемних джерел для проведення історико-географічних досліджень, історична географія безпосередньо використовує здобутки такої допоміжної історичної науки, як *археографія*, що забезпечує наукове опрацювання та видання історичних писемних джерел.

З інших розділів знань істотні міждисциплінарні зв'язки поєднують історичну географію з *етнологією* – наукою про походження, розвиток та життєдіяльність етнонаціональних спільнот і груп. З різних причин етнологію в колишньому Радянському Союзі відносили однозначно до історичних наук (мовляв етнонаціональна сфера – це лише сфера минулого). І хоча в предметі етнології історична складова (походження та історичний розвиток етносів) має важливе (а можливо, й визначальне) значення, вона все ж не вичерпує всієї етнологічної проблематики, яка, безперечно, включає і вивчення сучасних етнонаціональних взаємин та їхні перспективи на майбутнє. З історичною географією етнологію інформаційно й методологічно пов'язує історична етногеографія, яка вивчає територіальні аспекти і формування, і розвитку різних складових етнонаціональної сфери. На різних етапах історії етнонаціональний чинник є провідним і в еволюції суспільства, і у формуванні географічних культур та цивілізацій, тому, звичайно, історико-етногеографічна проблематика займає одне з центральних місць в історико-географічному аналізі.

Окремо слід виділити і тісну пов'язаність історичної географії із статистикою, яка не лише забезпечує опрацювання історичних статистичних джерел, але й використання статистичних методів в аналізі історико-географічних процесів. Розуміння ролі різних чинників в історико-географічних процесах неможливе без використання висновків біології, зокрема, екології, політології, соціології, економічних наук. Ураховуючи інерційність історичних назв, важливу інформацію для проведення досліджень та підтвердження висновків історичної географії подають такі розділи мовознавства, як *топоніміка* та *гідроніміка*, що розкривають походження назв населених пунктів та водойм.

4. Джерела та історико-географічні дослідження.

Джерельна основа історичної географії істотно відрізняється від інших географічних дисциплін опертям на інформаційну основу історичних наук та обмеженістю використання результатів польових досліджень. Роль останніх може мати лише певне значення у вивченні географії традиційного господарства та історичної географії пам'яток матеріальної культури. Це значною мірою стосується й даних археології, які є визначальними у географії доісторичних часів, а у безпосередньо історично-географічних дослідженнях виконують другорядну роль. Тому основними джерелами історичної географії є передусім різноманітні писемні джерела (літературно-описові і політико-правові, статистичні та картографічні).

Літературно-описові та політико-правові джерела. Літературні джерела з різних історичних періодів, що мають історико-географічне значення, є різними і за формою, і за жанром, і за призначенням. Це і подорожні нотатки, і літописи-хроніки, і наукові описи. Важливим є те, наскільки об'єктивно й у якій мірі суб'єктивно відповідне джерело розкриває географічні риси території. Також очевидно, що певна міра суб'єктивності і неточності, зокрема, через недосконалість техніки зйомок на місцевості, властива фактично усім джерелам, особливо давнім, а тому не можна спиратися на лише один якийсь документ, а слід здійснювати порівняльний аналіз різних джерел інформації.

До найдавніших і досить детальних описів південної частини України із значною часткою географічної інформації належить твір Геродота з Галікарнасу (484-425 до н. є.) "Скіфія", що є частиною його "Історії". В світлі тодішніх уявлень Геродот описує деякі фізичні риси Північного Причорномор'я, зокрема, географію найбільших рік, та його етногеографічні особливості (розселення народів, племінний поділ скіфів, їхні звичаї і традиції). Описи цих теренів є й у пізніших давньогрецьких (Страбона, I ст. н. є., Птолемея, II ст. н. є., та римських (Плінія Старшого, I ст. н. є.) авторів. З пізніших іноземних авторів письмові відомості про Україну можна знайти у візантійського імператора Костянтина VII Порфірогородного (X ст.), італійця П. Карпіні (XIII ст.).

Універсальними вітчизняними пам'ятками літератури та історії доби Київської Русі і Галицько-Волинської держави є літописи. Так, у літописі "Повість минулих літ" (XII ст.) описано територію держави, поділ на племена, розкрито династичні відносини, які істотно впливали на територіально-політичні взаємини того часу. Подібна важлива країнознавча, у т. ч. й географічна, інформація є у Галицько-Волинському літописі (XIII ст.).

З іноземних авторів різноманітні відомості про українські землі залишили у XV ст. Жільбер де Лануа, у XVI ст. – Мацей з Мехова, З. Герберштейн, Е. Лясота. Певна географічна інформація є й у польських хроніках XV ст. М. Кромера та М. Стрийковського. У XVII ст. найбільш об'єктивним і найточнішим є "Опис України" (1650) Г. Л. Боплана (1600-1673). З пізніших мандрівників історико-географічне значення має опис українських поселень та побуту населення, що їх зробив у другій половині XVII ст. П. Алепський – секретар костянтинопольського патріарха Макарія.

У XVIII ст. в Україні з'являються економіко-статистичні описи, які мають вже більш систематизований і всеохоплюючий характер, що було зумовлено потребами держави щодо впорядкування майна та оподаткування. Це насамперед "Рум'янцевський опис" 1765 року, "Опис Чернігівського намісництва" О. Шафонського, описи Київського намісництва XVIII ст.

Зокрема, в описах Київського намісництва є досить детальна інформація щодо адміністративно-територіального устрою, соціального та національного складу населення, розміщення населених пунктів та природних об'єктів у межах цієї адміністративно-територіальної одиниці.

У XIX ст. формуються вже наукові основи сучасної географії, а тому історико-географічне значення має систематизована географічна інформація, насамперед щодо природи українських земель того часу, що є в дослідженнях фахівців-географів (П. Кеппена, В. Докучаєва, Г. Танфільєва та ін.), пізніше в працях П. Тутковського, С. Рудницького. Із західно-європейських географів найбільш об'єктивно висвітлено географічні особливості України в 19-и томній праці Е. Реклю (1830-1905) "Земля і люди".

З аналітичних матеріалів міжвоєнного періоду, які водночас є і джерелами розуміння суспільно-географічної ситуації того часу, особливо слід виділити праці В. Кубійовича: "Географія українських і сумежних земель" (Львів, 1933, у співав.), "Національні відносини в Галичині в світлі перепису 1931 року" (Львів, 1939), "Людність Західної Волині" (Львів, 1936) та ін.

Географічну інформацію можна почерпнути й з історичних політико-правових документів. Так, бачення території козацько-гетьманської держави відображають такі джерела, як "Договір поміж цісарем турецьким і Військом Запорізьким з народом Руським...", статті Б.Хмельницького, Гадяцький трактат, Конституція Пилипа Орлика. Гадяцький трактат, наприклад, вже досить чітко виписував і новий статус України як автономного князівства Руського в Речі Посполитій трьох народів – польського, литовського, руського, і територію автономії, яка обмежувалася лише трьома воєводствами – Київським, Чернігівським, Брацлавським. Таке ж дещо обмежене розуміння території козацької держави відображала й Конституція Пилипа Орлика, окреслюючи водночас важливі демократичні принципи її політичної організації.

Нове розуміння місця України в політичній географії тогочасного світу відображає статут Кирило-Мефодіївського товариства, який визначав політичний ідеал його членів – слов'янську федерацію, однією з чільних

республік якої мала бути Україна. А у "Начерку Конституції Республіки" "кирило-мефодіївця" Г. Андрузького окреслено й територіальну політико-адміністративну організацію слов'янської федерації, яка включала б сім автономних штатів, серед яких названо Україну з Чорномор'ям, Галичиною і Кримом. Джерелом географічних знань може бути й підготовлений М. Драгомановим "Проект основного статуту українського товариства «Вільна Спілка», в якому, зокрема, вказано на всі історичні регіони, де проживають українці.

В історико-географічних дослідженнях складних проблем формування державних кордонів упродовж ХХ основними матеріалами є міждержавні угоди, зокрема, між УНР та державами Четвірного союзу, між УРСР та сусідніми державами, а також такі документи, як таємний протокол до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 року (пакт Молотова – Ріббентропа), міжнародні договори за результатами Першої світової війни, документи міжнародних конференцій періоду Другої світової війни. Разом з тим, в історико-географічному дослідженні адміністративно-територіальних змін основними матеріалами є законодавчі та нормативно-правові документи.

Більшість історичних літературно-описових матеріалів та документів зосереджена в архівах. Тому для ширшого залучення цих джерел в науково-дослідницький процес нагальною є потреба їхнього фахового опрацювання та видання чи перевидання. В цьому контексті хорошим прикладом для сучасних фахівців може бути видання у ХІХ ст. таких фундаментальних збірників документів, як "Архив Юго-Западной Руси" (у 8 т.) та "Акты Южной та Западной Руси" (у 15 т.).

Статистичні джерела. Історичний економіко-географічний та демогеографічний аналіз передусім здійснюється за статистичними джерелами, зокрема, за переписами населення. Формування статистики як цілісної системи збирання інформації про господарство та населення України і як наукової дисципліни, яка забезпечує аналіз джерел та наукове подання аналітичних

матеріалів, визначалося практичними потребами держав, насамперед щодо оподаткування, але ускладнювалося перебуванням України у складі різних держав.

Одними з перших статистичних джерел є часткові переписи населення козацько-гетьманських часів, наприклад 1666 року, які зберігаються в рукописних книгах. З другої половини XVIII ст. на українських землях у складі Російської імперії почали проводити часткові переписи чоловічого населення, т. зв. ревізії. З таких ревізій найбільш ґрунтовний характер мав Рум'янцевський опис, що проводився у 1765–1769 роках. Створений у 1858 році в Росії Центральний статистичний комітет почав видавати і статистичні збірники ("Статистический временник Российской империи", "Статистика Российской империи"). Свою статистику вели й окремі відомства (освітні, транспортні, фінансові та ін.). А після реформи 1861 року статистичну інформацію збирали й опрацьовували земства (земська статистика). До важливих публікацій земської статистики належить статистично-економічний довідник "Весь Юго-Западный край" (1913).

Після переходу частини західноукраїнських земель (Галичина, Буковина) у кінці XVIII ст. до складу Австрійської імперії австрійський уряд ініціював проведення двох широкомасштабних інвентаризаційних описів новоприєднаних земель, які за іменами імператорів дістали назви "Йосифінська" (1785-1788) та "Францисканська" (1819-1820) метрики. Ці описи населених пунктів мали комплексний характер і включали статистично-довідкову інформацію про населення, господарські об'єкти, ґрунти, ліси і подавали їхнє картографічне зображення. З огляду на це, ці описи є цінним матеріалом для реконструкції географічної ситуації в західноукраїнському регіоні того періоду, включаючи і відображення стану природного середовища та різних аспектів суспільної географії. Підготовку та публікації статистичної інформації здійснювала, розміщена у Відні, Центральна статистична комісія, а у Будапешті – Угорський статистичний уряд. У Галичині Статистичним бюро Галицького крайового комітету видавалися "Wiadomości Statystyczne o

stosunkach krajowych". Створена у 1908 році при НТШ Статистична комісія видавала до Першої світової війни "Студії з поля статистики".

Після поразки Української революції 1917–1920 років і переходу українських земель до складу СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини організація і проведення статистичних обстежень знову різко змінили. На українських землях у складі Польщі головний статистичний уряд видавав статистичний щорічник, а також різні періодичні видання. Відновила свою роботу й Статистична комісія НТШ (у 30-ті роки – Комісія національної економіки, соціології і статистики). Зросла кількість статистичних видань в УРСР у складі СРСР (щорічники "Народне господарство України", квартальники "Фабрично-заводська промисловість" (1924– 1928), "Вісник статистики України" (1928–1932) та ін.), які, однак, через тоталітарний характер політичного режиму відзначалися необ'єктивністю.

Основним джерелом досліджень в історичній географії населення є всезагальні і регулярні переписи населення. Але в опрацюванні таких матеріалів є низка труднощів, зумовлених тим, що держави, до складу яких входили українські землі, за різними методиками та у різні часи проводили переписи населення. У зв'язку з цим виникає проблема їхньої несинхронності та незіставності. Помітною є і цільова політично-ідеологічна заангажованість переписів, особливо щодо статистики національного складу, адже ідеологія більшості переписів була зорієнтована на те, аби применшити частку етнічних українців. Зважаючи на це, з одного боку працювати з цими переписами необхідно (точніше, нема альтернативи), але, з другого – доцільним є і внесення певних поправок (як це робив В. Кубійович), ураховуючи, наприклад, факт безпідставного віднесення до поляків у міжвоєнний період латинників чи такого соціального прошарку, як т. зв. "ходачкова шляхта" (у карпатських районах), українське походження якої аргументовано довів Ю. Т. Гошко. Це частково стосується й австро-угорських переписів ХХ ст. (1900 і 1910 років), і російського перепису 1897 року, і польських міжвоєнних переписів (1921 і 1931 років), і чехословацького та румунського переписів 1930 року. Так само, як і

усіх радянських переписів, серед яких найбільш об'єктивний характер мав перепис 1926 року. Окрім того, опубліковані результати післявоєнних радянських переписів (1959, 1970, 1979 і 1989 років) мали переважно загальнооглядовий характер, адже подавалися лише в розрізі великих регіонів, що створює додаткові труднощі пошуку первинних матеріалів.

До статистичних і водночас літературних джерел можна віднести й статистичні дослідження українських громадсько-політичних діячів та науковців XIX – поч. XX ст.: на західноукраїнських землях – В. Барвінського "Досліди з поля статистики" (Львів, 1901), В. Охримовича ("З поля національної статистики Галичини", "Русини-латинники", "Фактичні і фіктивні страти русинів у демографічному баченні Галичини за десятиліття 1900–1910"), С. Дністрянського "Національна статистика", В. Гнатюка "Русини Пряшівської єпархії", на центрально- і східноукраїнських землях – А. Скальковського "Опыт статистического описания Новороссийского края", Д. Журавського "Статистическое описание Киевской губернии", О. Русова "Описание Черниговской губернии" та ін. З авторських аналітичних статистичних досліджень 20-30-х років, які на сьогодні є і джерелом історичної географії, особливо слід виділити праці К. Воблого, В. Кубійовича, М. Птухи, Т. Олексіюка,

Картографічні джерела. Історичні картографічні джерела порівняно з іншими мають значні переваги, адже вони розкривають на якийсь історичний момент взаєморозміщення і взаємозв'язки багатьох географічних об'єктів. Але, використовуючи їх, також слід робити поправки на недостатню точність зображення на картах віддаленого минулого.

Картографічне зображення території України також веде свої початки з античних часів. Зокрема, зберігся картографічний фрагмент на давньогрецькій мові із зображенням чорноморського узбережжя від сучасної Варни до Керчі. В часи раннього середньовіччя різні частини території України були зображені на картах Ель Ідрізі, Беатуса. Більш точними є зображення території України XVI ст. на картах Б. Ваповського, С. Мюнстера, Г. Меркатора, В. Гродецького, Б.

Аньезе та ін. Найбільшу цінність з картографічних зображень території України, що з'явилися до середини XVIII ст., є карти Г. А. де Боплана, виконані на основі власних геодезичних зйомок і обстежень. Це стосується карти України, підготовленої в масштабі 1:452000, що була видана у 1650–1653 роках у Данцінгу, генеральної карти України (масштаб 1:180000), яка охоплює більшість ареалу розселення українців на той час (за винятком західної частини), карти Дніпра в масштабах 1:226000 і 1:452000. Ці картографічні матеріали стали основою багатьох інших карт, що з'явилися в XVII – першій половині XVIII ст. Територія України була позначена і на європейських картах XVIII ст. (Бенедикта, Гандесфельда), підготовлених на основі вже складніших геодезичних методів.

Як джерело історико-географічних досліджень чи не найбільше використовуються топографічні карти. Підготовка топографічних карт визначалася насамперед військовими потребами і особливо активізувалася з поч. XIX ст., коли було запроваджено топографічні знімання на основі триангуляційних вимірів. У 1822 році в Росії було створено Корпус військових топографів, який забезпечив видання цілої серії топографічних карт. Масштабні топографічні знімання розгорнулися і в Австрійській імперії. Тому територія України у XIX ст. уже добре була показана і на російських, і на австро-угорських топографічних картах. Так само як і на топографічних картах міжвоєнного періоду. Проблемою є їхня невідповідність щодо техніки та методики складання.

В структурі історичних картографічних джерел поважне місце займають й етнічно-картографічні матеріали, підготовлені впродовж XIX – першої половини XX ст., які можуть бути доброю основою розуміння етногеографічної ситуації й етногеографічних процесів на українських землях того періоду. Авторами цих картографічних матеріалів є як українські вчені (Г. Величко, Д. Багалій, С. Томашівський, С. Рудницький), так і науковці інших країн (Я. Чаплович, П. Шафарик, А. Ріттіх, Т. Флоринський, Л. Берг, Є. Карський, Л. Нідерле, К. Черніг та ін.). Зокрема, Г. Величко розробив першу карту

розселення українців ("Народописна карта українсько-руського народу", 1896), С. Томашівський – ґрунтовну етнічну карту Підкарпатської Русі ("Етнографічна карта Угорської Русі", 1910). Наукова значимість усіх цих картографічних праць насамперед полягає у визначенні меж і загальних контурів етнічних територій у Центрально-Східній Європі.

Ширшим є тематичний і методичний спектр картографічної спадщини В. Кубійовича (фундаментальні атласні видання, настінні карти, картосхеми у літературно-довідкових матеріалах), яка є цінним джерелом для відтворення географічної ситуації міжвоєнного періоду. Наприклад, це стосується дослідження таких етногеографічних проблем того історичного періоду, як: 1) розміщення, конфігурація та межі української етнічної території; 2) щільність розселення та відносна частка українців у межах української етнічної території, її зміни протягом окремих періодів історії; 3) міграційні процеси, розселення українців поза межами української етнічної території. 4) ареали поширення етнічних меншин в Україні, їхня динаміка. В цьому контексті особливе місце в картографічній спадщині В. Кубійовича має "Атлас України й сумежних країв", що вийшов під його загальною редакцією, але із залученням фахівців різного профілю у 1937 р. У структурі атласу, попри його комплексний характер, помітно переважає суспільно-географічна інформація (понад 160 карт і картосхем із близько 180).

Вагомим етнічно-картографічним джерелом є розроблена В. Кубійовичем карта "Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939" (опублікована у 1953 р., у 1983 р. перевидана з доповненнями), що детально, з точністю до 5%, відображає етнічний склад населення всіх поселень Галичини в межах української етнічної території напередодні Другої світової війни. Джерельну основу карти становлять не лише офіційні статистичні матеріали, які (відповідно до державної політики) перебільшували частку польського елемента, а безпосередньо зібрані і належним чином опрацьовані під керівництвом автора дані, які є безпосереднім додатком до карти, посилюючи її джерелознавче значення. Задля більшої об'єктивності у відображенні складних

етнонаціона-льних взаємин, В. Кубійович виділяє в українському етносі таку мовноетнічну групу, як українці з польською розмовною мовою, а в польському — таку особливу соціальну групу, як польські колоністи з 1920 до 1938 років. В окрему категорію, яка була носієм змішаної (української чи польської) етнічності, виділено латинни-ісів, яких польські офіційні кола однозначно трактували як поляків. Такий методологічний підхід дає багато матеріалу для реконструкції етногеографічних змін упродовж міжвоєнного періоду.

Отже, картографічні джерела мають значний інформаційний потенціал для відтворення географічної ситуації на українських землях різних часів, але гострими залишаються потреби їхнього впорядкування та перевидання. В цьому контексті важливим здобутком є підготовка та видання з детальним коментарем карт Г. Боплана (2000) та атласу "Україна на стародавніх картах"(2004), що їх здійснили працівники Львівського відділу Інституту археографії НАН України під керівництвом проф. Я. Р. Дашкевича.

Речові, етнографічні та лінгвістичні джерела історичної географії. В історико-географічних дослідженнях ранньоісторичних часів, поряд з писемними джерелами, пріоритетне значення мають археологічні та антропологічні дані, які можна об'єднати як речові джерела, а також фольклор (етнографічні дані), гідроніміка та топоніміка території (лінгвістичні джерела). *Археологічні* джерела дають змогу визначити територію поширення різних культур, загально окреслити їхній цивілізаційний рівень. Українські археологи локалізували на території України та детально описали археологічні культури всіх періодів, починаючи від заселення, що загалом дає достатньо матеріалу для аналізу процесів розселення та міграцій населення України в доісторичні часи. Але лише за археологічними даними важко ідентифікувати етнічний тип суспільств минулого, їхнє походження та еволюцію. Важливу інформацію (переважно закодовану у символи) щодо минулих епох несуть такі *етнографічні* матеріали, як народні легенди, перекази, міфи, істотно доповнюючи дані писемних та речових джерел. Для розв'язання проблем етнічної ідентифікації населення різних археологічних культур істотно

значення може мати вивчення антропологічних параметрів людських останків (*антропологічні джерела*), які дають підстави для висновків про приналежність до расових чи підрасових типів. Зберігаючись упродовж багатьох століть топоніми, а особливо гідроніми, території (*лінгвістичні джерела*) також дають підстави для висновків про поширення різних мов, а отже, й народів. Окрім того, топоніми соціально-економічного походження розкривають й характер занять населення, зокрема, поширення різних промислів. Слід зазначити, що топоніміка та гідроніміка території України вже досить добре опрацьовані, а результати досліджень опубліковані у відповідних словниках та довідкових виданнях.

Археологічні, антропологічні та лінгвістичні джерела є основним інформаційним матеріалом у дослідженні таких проблем, як заселення території України, локалізація населених пунктів у доісторичні часи, формування і географія індоєвропейських спільнот, етногенеза та поширення слов'янства.

Тема 2. Теоретико-методологічні засади та методи історичної географії

1. Проблема концептуального осмислення ролі природного середовища в історичних процесах.
2. Проблема обґрунтування закономірностей розвитку географічного простору та його елементів упродовж історичного часу.
3. Методологічні проблеми історичної географії.

В центрі теоретичної проблематики історичної географії було і буде питання взаємин природно-географічного та суспільно-географічного середовищ, їхньої еволюції, а також обґрунтування загальних закономірностей і трендів розвитку географічного середовища та його елементів упродовж історичного часу. Попри різні підходи, наявні й у минулому, і на сьогоднішній день, вже можна виділити деякі критично переосмислені концептуальні положення, які відповідають сучасному рівневі знань, та обґрунтувати деякі методологічні та методичні принципи історико-географічного аналізу.

1. Проблема концептуального осмислення ролі природного середовища в історичних процесах

Оскільки одним з головних аспектів предмета історичної географії є проблема географічної диференціації взаємин природи і людського суспільства, то розуміння характеру взаємин є вузловою методологічною проблемою, яка до того ж ускладнюється різними, часом протилежними, підходами. Отже, беззаперечним є те, що роль природного середовища проявлялася і проявляється в багатьох сферах життєдіяльності суспільства, але разом з тим і на сьогодні відкритим залишається питання, якими є ступінь і механізми впливу, яка тривалість і сфера їхньої дії. У другій половині XIX ст. у суспільній географії однією з домінуючих була *антропогеографічна парадигма*, в рамках якої природно-географічне середовище розглядали як основний рушій історичних процесів, який і визначив суспільно-географічну диференціацію світу. З огляду на такі підходи, не лише формування територіальної організації суспільства, тобто державних і етнічних територій, кордонів, районів і центрів, етноконтактних смуг, але й ментальність, культура, рівень розвитку народів пояснювали особливостями природних умов. Ще раніше подібні ідеї висловлював французький просвітитель Ш. Монтеск'є (1689–1775), започатковуючи основи *географічного детермінізму* у розумінні сутності історично-географічних явищ. Пізніше вплив географічного детермінізму виявився й у концепції *інвайронменталізму* (Е. Семпл (1911)). Водночас французький географ П. Відаль де ла Блаш (1845–1918), аналізуючи різні аспекти взаємин географічного середовища і людського суспільства, довів обмеженість географічного детермінізму у трактуванні багатьох питань. Географічне середовище, на його думку, лише закладає певні передумови, можливості, а вже варіанти розвитку визначають соціальні чинники. З позицій такого зрівноваженого підходу, який дістав назву *поссибілізм*, помітними стають і перебільшення щодо впливу природних умов на суспільно-географічну сферу та формування її територіальних структур зокрема. Не сприймав концепції про однозначно визначальний вплив природного середовища (детермінізму) в

генезі та еволюції цивілізацій і відомий філософ історії А. Тойнбі (1889–1975), розглядаючи його значення в ролі виклику і стимулу. Поява таких підходів засвідчила про поступовий відхід від засадничих принципів географічного детермінізму. Разом з тим, намітились і зворотні тенденції, що виявилось вже в новітні часи в етногенетичних ідеях А. Гумільова (1914–1992), насамперед у самому трактуванні етносу як біогеографічного феномену, продукту ландшафтного різноманіття.

Отже, оскільки для багатьох географів методологічною пасткою став поверховий збіг на різних історичних етапах географії соціально-культурних явищ з конкретними природними умовами, на підставі чого часто робилися поспішні висновки про їхню визначальну роль, то об'єктивний аналіз проблеми потребує не стільки широких узагальнень, як насамперед вивчення *конкретних механізмів взаємодії елементів природно-географічного і суспільно-географічного середовищ*. У цьому аспекті територія, включаючи її фізико-географічні властивості, безперечно, є важливим чинником передусім на етапі *зародження якихось соціально-біологічних (етноси) чи суспільно-географічних явищ (державна організація, шляхи сполучення, господарство)*. Тому, наприклад, єдність етносу з природою території особливо є помітною в аграрному суспільстві і втілюється у традиційному природокористуванні. З переходом на вищий історичний рівень економічних відносин зв'язок природних умов та етносу послаблюється. Однак, з огляду на *значимість впливу природного середовища на світосприйняття*, особливості природи етнічної території відображаються в духовній сфері, насамперед фольклорі.

Окрім того, вплив довкілля на формування територіальної організації суспільства має більше значення в моменти різких змін природних умов, коли суспільство змушене пристосовуватись до нових обставин. Унаслідок цього зв'язок суспільства з природними умовами території зумовлює і певні ментальні стереотипи. Тому поєднання в процесі історичного розвитку самобутніх природних умов і культурно самобутніх суспільств, формуючи унікальну ціліс-

ність, сприяло у минулому усвідомленню цієї території як окремої країни, незалежно від того, чи була ця країна державою.

У формуванні територіальної організації суспільства значна роль належить природним бар'єрам (гірським хребтам, руслам великих рік), які, обмежуючи територіальні зв'язки, сприяли консервації локальних рис традиційної культури, діалекту тощо. Саме тому для гірських районів і характерне найбільше різноманіття культурно-географічних типів. Отже, *фізико-географічні особливості території впливають загалом на комунікаційну зв'язаність суспільства, яка є однією з важливих передумов його життєдіяльності*. Найвищою комунікаційною провідністю відзначаються степові зони, морські узбережжя, долини рік (особливо в гірській місцевості). Важливо підкреслити, що вплив природних передумов на комунікаційну зв'язаність змінюється з часом, адже перевороти в засобах комунікацій (розвиток мореплавства, поява залізничного транспорту та ін.) вносили значні корективи в провідність чи бар'єрність різних складових фізико-географічного середовища.

Важливо зазначити, що дія природних чинників на суспільно-географічні процеси має *конкретно-історичний* і значною мірою *опосередкований* характер. Іноді вплив докільля простежується через велику кількість проміжних причинно-наслідкових зв'язків, а тому некоректно пов'язувати вихідні природні передумови з остаточними результатами. *А основними механізмами впливу є різна комунікаційна провідність елементів природного середовища, традиційне природокористування та особливості сприйняття населенням різних ландшафтних форм, які своєрідно відображаються і у культурно-ментальних особливостях*.

2. Проблема обґрунтування закономірностей розвитку географічного простору та його елементів упродовж історичного часу

Ядром теоретичної частини історичної географії, як загалом і кожної наукової дисципліни, є система закономірностей, які розкривають істотні зв'язки і тенденції розвитку історично-географічних процесів. Але пізнання і обґрунтування таких закономірностей є вкрай складними з огляду на

суперечності одночасного оцінення і просторових, і часових чинників, поєднання в географічному середовищі і природних, і соціальних компонентів, кожен з яких мають різні властивості, динаміку і вектор розвитку. Ці історико-географічні закономірності можна умовно поділити на історично-генетичні (закономірності формування різних територіальних структур), історично-динамічні (закономірності темпів розвитку), історично-структурно-функціональні (закономірності взаємозв'язків і відповідності різних елементів середовища). Ці закономірності, у свою чергу, визначають й закономірний характер історично-географічного районоформування й закономірність історично-географічної диференціації.. Окрім того, з урахуванням структури географічного середовища, тобто і наявності окремих географічних об'єктів, і їхніх поєднань, можна говорити про історико-географічні закономірності розвитку: а) окремих елементів географічного середовища, наприклад, лісових масивів, державних кордонів, етнічних та адміністративних меж тощо і б) історико-географічні закономірності розвитку географічних поєднань різного рівня (ландшафтів, районів).

Прояви усіх істотних взаємозв'язків мають свою специфіку в залежності від географічних масштабів (глобальний, регіональний, локальний рівні), історичної епохи, компонентного складу географічних утворень. *Оскільки об'єктом історико-географічних досліджень є насамперед взаємини природи й людського суспільства, а людина є особливим суб'єктом відносин, що володіє свідомістю, волею, то і більшість історико-географічних закономірностей, пов'язаних з соціальною сферою, може мати не детерміністичний, а лише ймовірнісний характер.* Тому історико-географічний аналіз включає як *номоетичний підхід* (обґрунтування деяких закономірностей еволюції географічного середовища), так й *ідіографічний підхід* (виявлення й опис унікальних регіональних особливостей історико-географічного розвитку).

Безперечно, формування цілісної системи закономірностей історичної географії – це завдання не одного покоління дослідників. Але вже на сьогоднішній день можна виокремити окремі істотні залежності, що

проявляються на рівні країн, світових регіонів чи на глобальному рівні. Так, *діахронічний аналіз ролі адміністративних систем у територіальній організації суспільства на різних історичних етапах засвідчує, що величина і глибина їхнього впливу на соціально-економічне середовище залежать і від загальної динаміки суспільних процесів. Зокрема, чим швидше відбуваються такі суспільні процеси, як концентрація, агломерування, інтеграція і дезінтеграція, районоформування, поляризація, тим більшим є вплив систем адміністративно-територіального устрою на формування структури суспільного простору. Оскільки всі соціально-економічні зміни мають взаємопов'язаний характер, а системи адміністративно-територіального устрою – структуроформуючі властивості, то наслідком їхнього функціонування є утворення цілісних соціально-територіальних районів з вираженою ієрархією центрів, інерційна наявність яких є відчутною й у наступний історичний період. Отже, зазначені істотні залежності адміністративно-територіального устрою та інших елементів географічного середовища можна розглядати як приклад історично-географічної структурно-функціональної закономірності.*

Діахронічний аналіз розвитку адміністративно-територіальних систем дає змогу вивити й істотні історично-генетичні залежності і зв'язки. Так, *більшість процесів та явищ, які з'являються у суспільстві на певному етапі, в своїй територіальній організації відображають структуру наявної на той час системи адміністративно-територіального устрою і зберігають її ще тривалий час. Тому більшість громадських і соціально-економічних організацій (конфесії, партії, політичні рухи тощо), що виникають у суспільстві на певному етапі, в основу своєї територіальної організації беруть територіальну структуру системи політико-адміністративного устрою і зберігають її навіть після адміністративно-територіальних змін. Так, територіальна організація української християнської церкви (поділ на єпархії), відображаючи первинно географію земель-княжінь, затрималася без суттєвих змін протягом кількох історичних періодів. На територіальну структуру таких соціально-економічних*

процесів, як урбанізація, індустріалізація західних областей, або просторові пропорції таких явищ, як акультурація та асиміляція етнічно українського населення помітно вплинула географія адміністративних центрів, підтверджуючи висновки про велику регулюючу роль і значення адміністративно-територіального устрою для всіх сфер суспільства, яка може мати як позитивні, так і негативні наслідки.

Діахронічне відображення демоетнонаціональних змін в Україні упродовж XX ст. засвідчує й наявність певних історично-динамічних закономірностей. Зокрема, *в несприятливих історично-політичних умовах зростає нерівномірність етнодемографічного розвитку і посилюється поляризація в межах ареалу розселення народу.* Тому обсяги прямих і непрямих демографічних втрат українського населення під дією державно-політичних впливів у XX ст. в межах українського етнодемографічного ядра, з огляду на вищий ступінь цілісності культурного середовища, були не так помітні, як на окраїнах української етнічної території.

Не претендуючи на повноту висвітлення проблеми, окремі історико-географічні закономірності можна виділити і на глобальному рівні. Так, наростання хвилі формування національних держав, етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій, насамперед у Європі й Азії, переконливо підтверджує, що *тенденція до відповідності територіально-політичної і етногеографічної організації сучасного світу, яка спостерігається впродовж кількох останніх століть, є прикладом історичної структурно-функціональної закономірності.* Однак, зважаючи на конкуренцію між державою та етнонаціональними спільнотами за лідерство у процесах консолідації та формуванні суспільної конфігурації, помітною є й інерційність самої територіально-політичної організації. Ця інерційність особливо виявляється в розрізі великих частин світу, особливо в регіонах з, наприклад, нижчим рівнем етнонаціональної свідомості, а великим значенням релігійної ідентичності. Тому *порівняльний аналіз геоетнополітичних процесів, які мають місце на континентах та у великих культурно-цивілізаційних регіонах світу, засвідчує*

закономірність дифереційованого перебігу геоетнополітичних процесів у регіонах світу, з огляду на відмінності етногенетичної і демогеографічної структури, самосвідомості, географічного положення, що особливо помітно проявляється в регіонах з автохтонним населенням та в регіонах переселенського типу.

На глобальному рівні процеси формування і зміни історико-географічних районів також мають закономірний характер. І проявляються такі закономірності в утворенні різних культурно-цивілізаційних типів, які переважно є великими історико-географічними районами, окреслюючи широку спільність людей, яка сформувалася в ході тривалого історичного розвитку і характеризується набором деяких спільних рис культури та менталітету. На об'єктивність їхнього формування вказувало і вказує багато істориків, соціологів та філософів (О. Шпенглер, А. Тойнбі, С. Гантінгтон), хоча з огляду на складність феномену цивілізацій, називають різні рушійні сили, тенденції та перспективи розвитку великих культурно-цивілізаційних регіонів. Але попри слушність багатьох міркувань в їхніх висловлюваннях помітними є перебільшення ролі окремих чинників, зокрема, великих імперій та світових релігій, у процесі формування цивілізацій-культур та недооцінено значення інших чинників, зокрема, етногеографічного, який якраз і має провідне районоформуюче значення. В цьому контексті оригінальними є і висновки (він назвав їх законами) російського вченого-філософа М. Я. Данилевського щодо закономірностей формування історико-географічних районів під впливом етногеографічного чинника. Зокрема, на його думку, "кожен народ або сім'я народів з характерною окремою мовою або групою мов близьких між собою ... формують самобутній культурно-історичний тип...", але "для того, щоб цивілізація, властива самобутньому культурно-історичному типу, могла появитися і розвиватися, необхідно, щоб народи, які належать до неї, мали політичну незалежність". Для формування цивілізацій-культур важливими є і етнополітичні передумови: "Цивілізації, властиві культурно-історичному типу, лише тоді досягають цілісності, різноманітності і багатства, коли різноманітні

етнографічні елементи, які її формують, ... користуючись незалежністю, утворюють федерацію або політичну систему держав".

Безперечно, ці положення не можна розглядати як жорстко детерміністичні закони природи чи навіть логічно правильно сформульовані закономірності, але об'єктивно вони розкривають істотні генетичні засади цивілізацій-культур (народ або споріднені народи) і основні передумови (необхідність і наявність політичної незалежності), і рушійні сили розвитку (внутрішня енергія), і оптимальну структуру великих культурно-історичних районів (система національних держав чи етнонаціональна федерація (чи федерації)). На жаль, слід зазначити, що практичні рекомендації М. Я. Данилевського щодо перспектив територіально-політичної організації Центрально-Східної Європи якраз суперечили обґрунтованим ним принципам, слугуючи даниною російському великодержавництву.

Це лише окремі підходи до розуміння історично-географічних закономірностей. Формування й обґрунтування цілісної системи історично-географічних закономірних зв'язків, як і загалом концептуальних основ історичної географії можливе лише за результатами розгортання конкретних досліджень географічної ситуації на історичних зрізах та діахронічного аналізу еволюції окремих географічних об'єктів упродовж історичного часу.

3. Методологічні проблеми історичної географії

Історико-географічне дослідження країни, що полягає в аналізі еволюції складних об'єктів і структур, які мають різні властивості, безперечно, не може ґрунтуватися на одній якійсь парадигмі, а тому потребує плюралізму методологічних підходів. І загалом, абсолютизація якоїсь однієї парадигми в процесі дослідження широкого кола різнотипних проблем несе в собі небезпеку спрощення і певного обмеження в пізнанні. Але очевидно, що *в дослідженні географічних зв'язків і співвідношень необхідно використовувати методологію сучасної географії, а в аналізі еволюційних (динамічних) аспектів слід спиратися на підходи і географії, й історії*. Але тут є низка проблем, пов'язаних з проявами кризи в методології української природничої та

суспільної географії. Зокрема, розвиток теорії систем у другій половині ХХ ст. зумовив широке поширення в географії геосистемної парадигми, що стала домінуючою, особливо у фізичній географії. Попри певні позитиви, помітними сьогодні є і вияви неадекватного застосування в Україні цього підходу, що проявилось у тотальному оголошенні всіх поєднань природно-географічних об'єктів та фрагментів природно-географічного середовища геосистемами (а у суспільній географії – комплексами), незважаючи на відсутність у них реальних зв'язків і внутрішньої організації, які відповідали б критеріям системності чи комплексності, що часто призводило і призводить до міфологізації географічної дійсності.

З урахуванням реальних потреб, дослідження історичних суспільно-географічних зв'язків є найбільш ефективним на основі генетично-еволюційного та структурно-функціонального методологічних підходів. Сутність генетично-еволюційного підходу в історично-географічних дослідженнях полягає у детальному відстежуванні процесів зародження, формування і розвитку деякої проблеми, виявлення географічних чинників, які зумовили її появу та еволюцію. В географії накопичено значний досвід застосування цього підходу, починаючи з праць класика географії нових часів К. Ріттера (1779–1859). С. Рудницький, наголошуючи на значенні генетично-еволюційного підходу, підкреслював, що він "має причиново пояснити теперішній стан явища, як воно зробилось таким, як є". Структурно-функціональний підхід у дослідженні певного регіону, політико-географічної одиниці чи явища полягає у визначенні його внутрішньої організації і внутрішніх функціональних зв'язків, і зв'язків із зовнішнім середовищем, що дає змогу виявити його стан і перспективи дальшого розвитку.

Єдність генетично-еволюційного і структурно-функціонального підходів може бути проілюстрована на прикладі дослідження адміністративно-територіального устрою України. Так, генетично-еволюційний підхід дає змогу виявити не лише історичні форми адміністративно-територіального устрою на українських землях, але й визначити географічні чинники, які його зумовили.

Водночас структурно-функціональний аналіз адміністративно-територіального устрою дає можливість визначити об'єктивні пропорції і диспропорції у розміщенні адміністративних центрів, у структурі адміністративних одиниць різних рівнів на різних історичних етапах, виявити проблеми та рушійні сили розвитку.

В дослідженні еволюційних суспільно-географічних процесів основною методологічною проблемою є оцінення значення різних рушійних сил розвитку на різних історичних етапах. Якраз гіперболізація ролі окремих чинників і зумовлювала в минулому бачення історико-географічних змін крізь призму природно-географічного детермінізму, економічного детермінізму, формаційного марксистського підходу з його абсолютизацією класової боротьби та ін. Тому спроби такого вузького трактування історичного процесу, у т. ч. й бачення історично-географічних змін, відображають певну методологічну обмеженість і необ'єктивно розкривають усю складність процесів. З огляду на це, саме *принцип урахування сукупної дії усіх чинників* (етнонаціонального, релігійного, державно-політичного, економічного та ін.) на різних історичних етапах може забезпечити розуміння механізму та вектора еволюції суспільно-географічного середовища. Водночас об'єктивне оцінення впливу усіх чинників на процеси розвитку на певному історичному етапі може підтвердити провідну роль одного з них, що однак не дає підстав для висновків про його пріоритетність і на інших етапах.

В історичній географії, і з огляду на її розміщення на стику наук, і з урахуванням досвіду сучасних галузей знань, перспективним є використання *міждисциплінарного підходу*. У його основі – використання методичних прийомів і концептуальних засад інших природничих (геології біології, палеогеографії тощо) та соціальних (соціології, економіки, політології) наук. Але слід бути обережним і коректним щодо використання різних аналогій та моделей для дослідження процесів еволюції, оскільки можливими можуть бути і не зовсім вдалі приклади запозичень. Так, Ф. Ратцель, провівши аналогії між державними та біологічними організмами, спробував виявити подібності в

циклах їхнього розвитку, проте в результаті прийшов до дуже сумнівних висновків.

Методологічно складним в історичній географії України є також вибір територіальної основи дослідження. Безперечно, що насамперед має бути висвітлена історія природно-географічних та суспільно-географічних змін у межах сучасної державної території України. Проте, якщо взяти за основу лише державну територію, то поза дослідженням залишаються цілі етнічні українські регіони, які історично розвивалися в єдності з іншими українськими землями, а зараз опинилися поза Україною. Тому, зважаючи на досвід С. Рудницького, В. Кубійовича, І. Крип'якевича та інших українських вчених, історично-географічні дослідження, особливо суспільно-географічні, доцільно проводити, беручи за основу як сучасну державну територію, так і українську етнонаціональну територію на певний історичний період та територію всіх українських державних утворень того періоду. Наприклад, на середину XVII ст. – це і територія Запорізької Січі (запорізькі вольності), і територія козацько-гетьманської держави, і територія розселення українців той час.

4. Методи історичної географії

Дослідження в історичній географії, як і в інших галузях науки, спираються передусім на логічні методи пізнання (*аналітичний і синтетичний, дедуктивний та індуктивний*). Причому, на одних етапах дослідження, залежно від конкретних завдань, пріоритетним може бути дедуктивний підхід, на інших – індуктивний. Але протиставляти ці методи не слід, адже тією чи іншою мірою вони в єдності притаманні всім рівням пізнання історично-географічних реалій. Ще більше це стосується аналізу та синтезу, тому більш доцільно говорити про *аналітично-синтетичний та синтетично-аналітичний* методи.

Історична географія також широко використовує загальнонаукові методи *порівняння й типології*. Особливістю їхнього застосування у цій галузі є те, що історико-географічні порівняння та типологію необхідно здійснювати як з урахуванням часових особливостей (синхронності, циклічності, зміщеності фаз

розвитку, так і з урахуванням географічних масштабів та регіональних особливостей.

У процесі розвитку історичної географії виокремились і спеціальні історико-географічні методи: історико-географічної періодизації, історико-географічних зрізів, діяхронічного аналізу та історико-географічного районування. Метод *історико-географічної періодизації* полягає у виділенні часових проміжків (етапів) у розвитку географічних об'єктів чи їхніх поєднань, які характеризуються подібністю умов, відносною одноманітністю та стабільністю. Застосування методу історико-географічної періодизації є необхідним у будь-якому історико-географічному дослідженні, адже вивчення кожної проблеми потребує окреслення конкретного історичного періоду. Виділення таких періодів – методично складна проблема, адже різні географічні об'єкти, наприклад такі природні, як річкова мережа, лісовий покрив, чи суспільні – шляхи сполучення, державні кордони, мережі розселення, мали різні темпи розвитку, а значить, і свої характерні особливості. Однак, й у історичних природно-географічних змінах, і у суспільно-географічних можна виділити переломні моменти, що започатковують нові періоди в розвитку багатьох явищ та елементів географічного середовища. Це, зокрема, можуть бути різкі кліматичні зміни, перехід території до складу інших держав та ін. Тому періодизацію можна здійснювати як щодо розвитку якогось одного об'єкта, наприклад мережі залізничного транспорту, так і щодо багатьох, що належать до якоїсь сфери, наприклад, господарства.

Проведення періодизації так чи інакше є необхідною передумовою для застосування методу *історико-географічних зрізів*. Сутність цього методу полягає у детальній реконструкції на конкретний час конкретного періоду географічної ситуації в одній із сфер, наприклад політичній, економічній, релігійній тощо, яку описують науковою мовою та моделюють на відповідних картах. Рідше здійснюються інтегральні природно-географічні чи суспільно-географічні зрізи, але попри складність відтворення ситуації саме цей метод дає змогу виявити взаєморозміщення і взаємозалежності різних компонентів.

Ускладнює використання цього методу недостатність чи несинхронність фактичних даних по всіх частинах досліджуваної території. Так, через несинхронність переписів населення, що були проведені на українських землях у складі різних держав для реконструкції етнонаціональної ситуації, необхідно вносити певні поправки.

Визначити особливості та закономірності розвитку окремих географічних об'єктів дає змогу метод *діахронічного аналізу*, який полягає у детальному відстеженні впродовж усього історичного часу, або тривалого проміжку еволюції, якогось географічного об'єкта чи компонента, наприклад державних кордонів, адміністративно-територіального устрою. Тобто необхідно аналізувати і процеси зародження, і різні фази та стадії розвитку географічного явища, що дає змогу зробити висновки щодо вектора та трендів його динаміки.

Одним з ключових методів історико-географічних досліджень країни є її *історико-географічне районування*, яке можна розглядати як особливий вид просторової типології і пізнання. З огляду на закономірний характер формування історико-географічних районів, їхнє виділення розкриває у синтетичному вигляді наслідки відмінностей історико-географічного розвитку. Але оскільки процеси історичного районоформування є неперервними, то на кожен момент можна виділити сліди районів минулих і давньоминулих історичних епох. Отже, не завжди можна виділити межі історико-географічних районів, а лише їхні ядра. На сьогоднішній день більшість питань історико-географічне районування території України успішно реалізували Я. Жупанський та В. Круль (1994).

Картографічний метод як основний метод географічної науки в історико-географічних дослідженнях дає змогу і змодельовати географічну ситуацію на історичних зрізах, і відобразити ситуацію діахронічно, тобто показати зміни в розвитку географічних об'єктів упродовж різних історичних періодів. Картографічне моделювання географічної ситуації на історичних зрізах методично відповідає принципам картографування геоситуацій сучасності, є достатньо добре розробленим і найбільше використовуваним в історичних

атласах та збірниках. Складніше відтворити ситуацію діяхронічно, тобто в історичній динаміці. В цьому контексті, особливої уваги заслуговує спроба картографічно відобразити етапи формування та зміни конфігурації української етнічної території впродовж історичного часу. Спираючись на праці І. Крип'якевича, В. Кубійович на семи картосхемах показав розміщення української етнічної території в періоди етапних політичних змін (1200, 1400, 1550, 1640, 1770, 1850, 1910 роки). На кожній з цих карт, окрім контурів тогочасної етнічної території, бачимо також етнічні межі попереднього періоду та етнічні межі на початку ХХ ст. Такий підхід, попри високий ступінь генералізації і деяку спрощеність, усе ж дає можливість шляхом порівняння з'ясувати напрями зміщення української етнічної території. Прикладом картографічного моделювання історично-географічних змін є дві картосхеми, поміщені в "Енциклопедії українознавства, що відображають динаміку відносної частки українців протягом окремих історичних періодів: перша з них розкриває етнотериторіальні зміни протягом 1897–1931 рр., друга – протягом 1927–1958 рр.

Історична географія, як і решта дисциплін, також використовує й методи інших наук. Зокрема, перспективним тут є використання математичних та статистичних методів, особливо методів аналізу рядів динаміки. На прикладі дослідження процесів заселення західноукраїнських регіонів це довели В. П. Круль (2004) та Г. Я. Круль (2006).

Дальше розширення спектра історико-географічних досліджень збагачуватиме й методичний потенціал історичної географії.

Тема 3. Історико-географічні основи політичної географії світу

1. Політична карта світу та зміни на ній.
2. Етапи розвитку етнічних, політичних та адміністративних кордонів.
3. Формування політичної карти світу.
4. Міжнародні організації.

1. Політична карта світу та зміни на ній

Сучасна територіально-політична структура світу надзвичайно складна: її формують держави, різні за розмірами, військовим та економічним потенціалом, устроєм та міжнародні організації, що також відрізняються призначенням, впливовістю, складом та внутрішньою організацією.

З політико-географічної точки зору, держава є особливою територіально-політичною системою із складною просторовою і функціональною організацією, складовими якої є:

- 1) територія і її властивості (розташування, природа, ресурси, освоєність тощо);
- 2) територіальна організація державних інституцій (адміністративно-територіальний устрій);
- 3) територіальна форма політичної активності населення як основного носія державності.

На сучасній політичній карті світу налічується 236 країн і територій; незалежних, самостійних держав серед них – 194.

Політична карта відображає тривалий історичний розвиток людського суспільства впродовж багатьох тисячоліть. Територіальний поділ світу постійно змінюється, тому й політична карта характеризується динамічністю і нестабільністю.

Політична карта світу – це модель складної територіально-політичної організації світу, структурними елементами якої є держави, міжнародні організації, залежні країни, національно-визвольні рухи тощо. Політична карта відображає не лише їхній склад і розміщення, але й суттєві просторові пропорції та відношення. Політична карта є об'єктом вивчення політичної географії, яка тісно пов'язана з історією і політологією.

Політична географія – це наукова галузь, яка вивчає територіальну організацію політичних явищ і процесів.

Для повноцінного функціонування держави необхідні відповідні зовнішні передумови, які характеризуються політико-географічним розташуванням та геополітичним розташуванням. Політико-географічне розташування держави – це її розміщення щодо політичних об'єктів, процесів і явищ, які знаходяться

поза межами держави (в основі – територіальні відношення). Геополітичне розташування держави – це зовнішньополітичне відношення до інших суб'єктів політичної діяльності (в основі – політичні відношення).

В певні історичні періоди на політичній карті з різних причин відбуваються зміни. Зміни поділяються а кількісні і якісні.

Кількісні зміни відбуваються внаслідок приєднання відкритих земель, територіального поділу у зв'язку з воєнними діями, об'єднанням чи розпадом держав, передачею, купівлею або обміном певних територій.

Якісні зміни зумовлюються розвитком певного суспільно-політичного становища, виникненням міждержавних політичних союзів та організацій, прийняттям нової форми державного устрою, набуттям державного суверенітету.

2. Етапи розвитку етнічних, політичних і адміністративних кордонів

Аналіз взаємозв'язаного розвитку етнічних, політичних і адміністративних кордонів дає змогу виділити в його історії такі етапи:

- 1) Формування територій перших державних утворень, на землях України, їх кордони і територіальний поділ визначили певним чином і систему заселення Українського Причорномор'я і Приазов'я, сприяли загальному підвищенню правосвідомості сусідніх народів, розвитку їх політичної організації.
- 2) Розвиток територіальних політико-адміністративних процесів у давньоукраїнських державах (племінні держави, Київська Русь, Галицько-Волинське князівство), які на даному етапі формувались органічно згідно з етнічними особливостями, правовими і господарськими відносинами. Саме тому такі елементи територіально-політичного устрою, як землі, волості (так само, як і їх назви), зберегли цілісність протягом наступних періодів і стійкість до чужих впливів.
- 3) Поділ української етнічної території суміжними країнами (Польщею, Литвою, Туреччиною) в результаті втрати державності. Природний розвиток територіальних політико-адміністративних систем України був перерваний деструктивним впливом іноземних держав, що нав'язали їй свої

адміністративні і економічні схеми. Причому в результаті колонізаторського наступу етнічні українські кордони на заході зміщувались все далі на схід.

4) Формування території українських військово-державних утворень 15 – 18 ст. Межі українських військово-державних утворень виявили закономірну тенденцію до відтворення давніх етнічних кордонів, особливо на сході і півдні. Сформування оригінальної системи територіально-адміністративного устрою стало відображенням державотворчого і економічного потенціалів українського народу. Характерними рисами системи були демократизм, оптимальний розподіл повноважень, і струнка ієрархія територіальних одиниць (полки, сотні, курені), що й сприяло підвищенню ефективності виконавчої влади вдосконалення господарських відносин. Територіально-адміністративний устрій України козацького періоду визначив напрями розвитку системи розселення і шляхів сполучень, забезпечив далі українське освоєння Слобожанщини, Півдня України і Кубані.

5) Поділ українських земель Австрійською і Російською імперіями, що характеризується поширенням територіального устрою метрополій на українську етнічну територію. Схема територіально-адміністративних органів на західноукраїнських землях не відповідала інтересам корінного населення, тому боротьба за зміну територіально-політичного статусу Галичини, Буковини і Закарпаття стала одним із напрямів національно-визвольного руху. Кордон між двома імперіями, що розподілив єдину етнічну територію, став на перешкоді формування загальноукраїнського ринку.

6) Формування кордонів і територіального поділу українських держав протягом 1917 – 1920 рр. Визначення кордонів і формування територіально-адміністративного устрою УНР і ЗУНР здійснювалось згідно з етнічними межами, а також з історичними, господарськими і військовими політичними традиціями України в контексті загальнонаціонального відродження.

7) Поділ західноукраїнських земель суміжними державами в 20-30-х роках XX ст. Територіально-адміністративний устрій на українських землях у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини відображав їх колоніальний статус.

Автономія Закарпаття, демократична система територіального управління більше сприяли національно-господарському розвитку цієї

8) Територіальний поділ українських земель в роки Другої світової війни.

9) Становлення України як незалежної держави в 1991 році.

3. Формування політичної карти світу.

У формуванні політичної карти світу розрізняють кілька періодів: стародавній, середньовічний, новий (колоніальний) і новітній.

У стародавній період (до 5 ст.) відбулося утворення могутніх держав: Єгипту, Римської імперії, Греції. Сусідні землі були мало досліджені і тому політична карта мала уривчастий, неповний, приблизний характер. Вона постійно змінювалася внаслідок перерозподілу територій під час війн, формування внутрішнього та зовнішнього ринків.

У середньовічний період (з 5 по 15 ст.) політична карта світу поступово змінювалася. Утворення в Європі таких великих держав як Візантія, Велика Римська імперія, Київська Русь, Англійське королівство сприяло формуванню елементів ринкової економіки. Великі держави прагнули до далеких територіальних пошуків з метою загарбання нових земель. Політична карта набувала чітких контурів, особливо в європейській та азіатській частинах.

Новий період (з 16 ст. до 1918 р.) найвагоміший у кількісному формуванні політичної карти світу. Епоха Великих географічних відкриттів розширила і зміцнила міжнародні господарські зв'язки. Була сформована колоніальна система найбільших європейських держав – Англії, Іспанії, Португалії, Франції, Німеччини, Нідерландів. Створювалися і вступали в міжнародні ринкові відносини нові держави переселенського типу в Америці та Австралії. Посилилася їхня боротьба за незалежність.

На межі XIX та XX ст. політична карта світу була результатом дії системи розподілу сил, закладеної на Віденському конгресі 1815 р. великими державами того часу, які перерізали карту Європи після завершення наполеонівських війн. Найбільшими суверенними державами Європи були Великобританія, Франція, Німеччина (утворена в 1871 р. об'єднанням навколо Пруссії інших німецьких

монархій), Австро-Угорщина, Росія, яка не тільки утвердилася у всій Східній Європі, а й контролювала території Центральної та Північної Азії аж до Тихого океану. Балканський півострів контролювала Османська імперія (Туреччина), влада якої поширювалася майже на всі країни арабського мусульманського світу.

В Азії, крім Туреччини, було ще кілька суверенних держав, з-поміж яких вирізнялися Іран, Китай та Японія, кожна – з тисячолітніми традиціями державності.

В Америці на той час у результаті боротьби народів за незалежність уже виникло кілька нових суверенних держав. Серед них найбільші США (1776 р.), Бразилія (з 1822 р.), Мексика, Колумбія (потім з неї виділились Венесуела та Еквадор), Аргентина та інші (всі з 1825 р.).

Увесь інший світ був цариною колоніальних володінь великих держав. Найбільші колоніальні імперії мала Великобританія, Франція, Іспанія, Португалія, Нідерланди, Бельгія. На початку XX ст. розгорнулася боротьба за колоніальний переділ світу, що стало однією з причин початку Першої світової війни.

Між Першою і Другою світовими війнами суверенними стали держави, що утворилися на руїнах імперій. На місці Австро-Угорщини виникли Австрія, Угорщина, Югославія. Туреччина залишилася практично в межах своєї етнічної території, втративши володіння в арабському світі. Із складу колишньої Російської імперії вийшли Фінляндія, Польща, Латвія, Литва, Естонія. Стали тимчасово незалежними Україна та Закавказзя, але невдовзі національні рухи цих країн були придушені більшовицькими військами Росії і вони ввійшли до складу Радянського Союзу. В межах Британської імперії змінили свій статус Канада, Австралія, Нова Зеландія. На Близькому Сході стали самостійними Саудівська Аравія, Єгипет, в Азії – Монголія. Але Версальська система зазнала краху і світ втягнувся в нову світову війну.

Територія України в період Другої світової війни була поділена Німеччиною та її союзниками Угорщиною і Румунією на окремі зони окупації,

причому Німеччина залишила за собою право остаточного переділу українських земель. З часу падіння Карпатської України Закарпаття залишалося у складі Угорської держави. Буковинські землі і західне Українське Причорномор'я за згодою Німеччини були приєднані до корінних румунських земель. Бухарестський військово-нацистський режим оголосив про відтворення провінцій Буковини і Бессарабії, окупував територію між Дністром і Бугом, що отримали назву Трансністрія.

Уклавши 23 серпня того ж року німецько-радянський пакт про ненапад і додатковий таємний протокол, який визначив сфери впливу цих двох держав у Східній Європі, Німеччина і СРСР, зокрема, передбачили поділ між ними території Польщі та західноукраїнських земель, що входили тоді до її складу. Німеччина відмовлялася від будь-якого впливу на Фінляндію і балтійські держави, а східні території Польської держави по лінії Нарва – Вісла – Сян на прохання Москви мали бути зайняті Радянським Союзом. 17 вересня 1939 р. силами Українського фронту під гаслами “визволення” і “захисту єдинокровних братів” від фашистського поневолення. Цього ж дня частини Червоної армії перетнули польсько-радянський кордон і зайняли міста Ровно, Дубно, Збараж, Тернопіль, Коломию, Львів, Стрий, Дрогобич. На Станіславщину 18 вересня вступили частини 12-ї армії під командуванням генерала І. Тюленєва. П'ята позачергова сесія Верховної Ради СРСР 1 листопада 1939 р. затвердила Закон про входження Західної України до складу СРСР і возз'єднання її з УРСР. 15 листопада того ж року на позачерговій сесії було ухвалено Закон про прийняття Західної України до складу УРСР.

На підставі цих рішень, які стали законодавчими, правовим оформленням процесу возз'єднання, в адміністративно-територіальних межах колишніх воєводств Польської держави було сформовано шість нових областей – Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську, Станіславську і Тернопільську. Їхня територія становила 88 тис. км², на якій проживало 8 млн. осіб, в тому числі 7,5 млн. українців.

22 червня 1941 р., з нападом Німеччини на СРСР, територія Галичини, як і вся українська земля, стала ареною запеклих боїв. Щоб послабити політичну єдність українського народу і його силу, німці свавільно розшматували українські землі і встановили між ними “штучні” кордони. Наказом від 17 липня 1941 р. А. Гітлер визначив, що Східна Галичина, яка раніше належала Польщі, переходить до генерал-губернаторства з центром у Кракові. На її основі в серпні 1941 р. був створений дистрикт Галичина.

У серпні 1941 р. для управління іншими українськими землями була створена територіально-адміністративна одиниця – Рейхскомісаріат Україна. Рейхскомісаріат Україна складався з шести генеральних округів і включали такі довоєнні області УРСР як Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія (центр Мелітополь), Дніпропетровськ. Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька і Воронезька області входили до воєнної зони.

Восени 1944 р. після поразки Німеччини, в Україні був відновлений довоєнний територіальний політико-адміністративний устрій.

Після Другої світової війни основні риси політичної карти і світопорядку у відносинах великих держав були визначені положеннями Потсдамської конференції 1945 р. Визначальним процесом цього етапу став крах колоніальної системи, який дав світу майже сотню незалежних держав. У перші повоєнні роки стали незалежними такі великі держави як Індія, Пакистан, Філіппіни, Індонезія, Корея, в Південній та Східній Азії, в Африці – Марокко, Туніс, Судан та інші, на Близькому Сході – Ірак, Сирія, Йорданія, Ліван. Вирішального удару по колоніалізму було завдано в 1960 р., коли понад 30 країн Африки стали незалежними. Колоніальна система практично припинила своє існування після того, як незалежність здобули іспанські та португальські колонії (Ангола, Мозамбик, Екваторіальна Гвінея).

Новий етап змін на політичній карті світу був спричинений розпадом Радянського Союзу в 1991 р. та розвалу так званого соціалістичного табору. З’явилася ще одна група молодих незалежних держав. Серед них такі, що одразу стали відігравати помітну роль в геополітичних процесах світу,

наприклад, Україна, країни Балтії (Латвія, Литва, Естонія), Чехія і Словаччина, Хорватія та інші в Європі, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Азербайджан, Грузія та інші в Азії.

4. Міжнародні організації.

Міжнародна організація – це стабільний інститут багатосторонніх міжнародних відносин, який утворюється щонайменше трьома учасниками міжнародних відносин, що мають спільні цілі, для досягнення яких створюють постійні органи, та діють у межах визначених норм та принципів.

За географічним масштабом є поділ міжнародних організацій за критерієм функціонального типу та географічного масштабу діяльності.

За географічним масштабом міжнародні організації поділяють на:

* глобальні; * міжрегіональні; * регіональні; * субрегіональні.

До глобальних відносять ті з них, що мають широке територіальне представництво членів (ООН, ЮНЕСКО), так і вплив на глобальний розвиток людства.

До міжрегіональних відносять організації за критеріями членства, до яких входять представники суміжних регіонів. При цьому під регіоном розуміють географічний простір (Європа, Азія, Африка тощо). Приклад організацій – СНД, ГУАМ, НАТО.

Регіональні організації – як міждержавні, так і неурядові – обмежують коло своїх учасників певним регіоном (ОАЄ, ЄС).

Оскільки поняття «регіон» є багатозначним, часто в окрему групу виділяють субрегіональні організації (Бенілюкс, Вишеградська четвірка тощо). у міжнар. праві організації з відносно невеликою кількістю держав-членів, які мають специфічні політико-екон. інтереси, що впливають з особливостей їхнього географічного розташування. Створюються на основі багатосторонніх угод. До таких організацій належать Бенілюкс

(3 країни), Рада Згоди (5 африканських країн), Дунайська комісія (8 придунайських країн), Організація держав басейну ріки Сенегал (5 країн) та ін.

За функціональним типом міжнародні організації розподіляють на організації загальної і спеціальної компетенції.

Загальні – міждержавні організації, цілі яких зачіпають усі сфери відносин між її членами.

Цілі організацій спеціальної компетенції обмежені однією сферою співпраці (економічні, військові, політичні, спортивні, релігійні тощо).

Всі міжнародні організації поділяються на дві великі групи – міждержавні та недержавні, утворені фізичними або юридичними особами, які не мають відношення до урядової діяльності.

Приклади міжнародних організацій

ООН належить головна роль серед міжнародних організацій. Її було створено з метою збереження миру на Землі та для контролю над міжнародною безпекою і розвитком співробітництва між державами. Статут ООН розроблений на конференції представниками СРСР, США, Великої Британії, Китаю і набув чинності з 1945 р. ООН має головні органи: Генеральну Асамблею, Раду Безпеки, Економічну і соціальну раду, Раду з опіки, Міжнародний суд і Секретаріат. До них входять комітети і комісії, заклади і організації, в яких розглядаються питання і проблеми світової політики, економіки, екології, права тощо. Членами ООН можуть бути будь-які миролюбні країни, які визнають її Статут і готові його виконувати. З 14 липня 2011 року членами ООН є 193 країн світу, в тому числі й Україна.

На Генеральну Асамблею, яку іноді порівнюють із світовим парламентом, збираються представники кожної країни – члена ООН. Під час розгляду важливих питань кожна з цих країн має тільки один вирішальний голос. Офіційними мовами, якими проводяться робочі засідання, визначено 6 мов (англійська, російська, французька, іспанська, арабська, китайська). Штаб-квартира ООН розміщена в Нью-Йорку (США), основні офіси розташовані в Римі (Італія), Парижі (Франція), Женеві (Швейцарія).

Рада Безпеки складається з 15 членів, серед яких 5 є постійними (США, Велика Британія, Франція, Росія, Китай), а 10 членів обираються по чергово на

два роки Генеральною Асамблеєю ООН. Це надзвичайно важливий орган, на який покладається головна відповідальність за підтримку міжнародного миру і безпеки. Його рішенням повинні підпорядковуватися всі члени ООН.

Європейський Союз (ЄС). ЄС – Спільний ринок – друга за значенням міжнародна організація, яка існує з 1958 р. (в 1991 р. її назва Європейське економічне співтовариство змінена на Європейський Союз) і об'єднує європейські країни. Її мета – створення спільного ринку товарів, капіталів і робочої сили скасування митних кордонів. Країни, які входять до ЄС, виробляють спільну погоджувальну політику стосовно розвитку промисловості, енергетики, сільського господарства, транспорту, зовнішньоекономічної діяльності тощо. Штаб-квартира розміщена у Брюсселі (Бельгія). З 2002 р. 12 країн ЄС (Бельгія, Німеччина, Греція, Іспанія, Франція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Австрія, Португалія і Фінляндія) змінили власну валюту на єдину – євро, утворивши зону євро. В ЄС діє єдиний ринок через стандартизовану систему законів, що діють у всіх державах-членах. У Шенгенській Зоні (до складу якої входять 22 держави-члени та 4 держави, що не є членами ЄС) паспортний контроль відмінений. Політика ЄС спрямована на забезпечення вільного руху людей, товарів, послуг та капіталу, законодавчих актів про спільні питання справедливості та підтримки спільної торгової політики, сільського господарства, рибальства та регіонального розвитку. Єврозона (валютний союз), була заснована у 1999 році і вступила в повну силу у 2002, коли були введені в обіг монети та банкноти Євро. Станом на 2017 рік, у Єврозону входять 19 держав-членів, що використовують євро як свою національну валюту. ЄС відіграє важливу роль у спільній зовнішній та безпековій політиці. Європейський Союз має постійні дипломатичні місії по всьому світу, та офіційно представлений в ООН, Світової організації торгівлі (СОТ), «Великій Сімці» та в «Великій двадцятці».

На сьогодні, Європейський Союз займає площу 4 324 782 км² (7-ме місце в світі), з населенням більше 511 мільйонів людей (3-тє місце). Загальний номінальний валовий внутрішній продукт складає більше 17 трлн доларів США

(2-ге місце), за паритетом купівельної спроможності — 20 трлн доларів США (2-ге місце). Якщо вважати ЄС країною, то за доходом на душу населення він входив би в двадцятку найзаможніших країн світу. ЄС не має власних збройних сил, але сприяє військовому співробітництву його країн-членів, більшість яких є членами НАТО. Через великий політичний і економічний глобальний вплив, Європейський Союз розглядають однією з потенційних наддержав.

Співдружність Незалежних Держав (СНД) – політична міжнародна організація, яка утворилася після розпаду СРСР у 1991 р. До її складу увійшли 12 незалежних держав – Україна, Росія, Білорусь, Молдова, Вірменія, Азербайджан, Грузія, Таджикистан, Киргистан, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан – колишні республіки Радянського Союзу. Мета створення цієї організації – координація дій у валютно-фінансовій та економічній сферах, розв’язування національних проблем, збереження територіальних кордонів, інтеграція країн – членів СНД у світову економіку шляхом створення регіонального ринку. Штаб-квартира СНД розташована в Мінську (Білорусь). Починаючи з квітня 2014 року, співробітництво України в рамках СНД зведено до мінімуму. Україна вийшла з низки багатосторонніх угод в рамках СНД та припинила членство у багатьох органах галузевого співробітництва. 14 березня 2014 року проект Закону України було подано на розгляд Верховної Ради, проте він так і не пройшов всі необхідні процедури розгляду в комітетах та не був проголосований.

19 березня 2014 року Рада національної безпеки і оборони України прийняла рішення про початок процедури виходу з СНД.

30 квітня 2014 року МЗС України заявили, що вони вже підготували всі необхідні документи щодо виходу України з СНД. Після цього, за словами заступника міністра закордонних справ Данила Лубківського, єдине що необхідно для виходу України з цього об’єднання — це відповідний закон.

27 листопада 2014 року у Верховній Раді зареєстрували проект постанови про вихід України з СНД.

12 квітня 2018 Президент Петро Порошенко повідомив, що запропонує Верховній Раді вийти з усіх статутних органів СНД.

Організація Північно-Атлантичного договору (НАТО) – військово-політичний союз, який створений у 1949 р. на основі договору між 12 країнами (США, Канада, Бельгія, Велика Британія, Люксембург, Нідерланди, Франція, Данія, Ісландія, Італія, Норвегія, Португалія) після завершення публічного обговорення і відповідної парламентської процедури. У 1952 р. до договору приєдналися Греція і Туреччина, ще пізніше – Німеччина (1955 р.), Іспанія (1982 р.), Польща, Угорщина і Чехія (1999 р.). Зацікавлені у вступі до НАТО – Албанія, Болгарія, Латвія, Литва, Македонія, Румунія, Словаччина, Словенія, Естонія. у квітні 2004 року, коли новими членами стали Болгарія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія та Естонія), а 1 квітня 2009 року Альянс прийняв до своїх рядів двох нових членів — Албанію та Хорватію¹.

Дата	Країна	Загальна кількість членів
18 лютого 1952	 Греція Туреччина	14
6 травня 1955	 Німеччина	15
30 травня 1982	 Іспанія	16
12 березня 1999	 Польща Угорщина Чехія	19
2 квітня 2004	 Болгарія <u>Естонія</u> Латвія Литва Румунія Словаччина	26

	 Словенія	
1 квітня 2009	 Албанія Хорватія	28
5 червня 2017	 Чорногорія ^[19]	29

Процес вступу до альянсу регулюється Статтею 10 Північноатлантичного договору і наступних угод. Країни, охочі приєднатися повинні відповідати певним вимогам і завершити багатоступінчастий процес, що включає політичний діалог і військову інтеграцію.

10 березня 2018 року НАТО визнало за Україною статус країни-аспіранта на шляху до приєднання до альянсу.

Організація країн – експортерів нафти (ОПЕК) – ця організація створена в 1960 р. До її складу входять: Алжир, Іран, Ірак, Венесуела, Катар, Кувейт, ОАЕ, Саудівська Аравія, Еквадор, Габон, Індонезія, Лівія, Нігерія. Видобуток нафти цими країнами становить понад половину світового. Майже 90 % її експортується. Члени (2017): Алжир, Ангола, Індонезія, Ірак, Іран, Катар, Кувейт, Лівія, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія, Нігерія, Еквадор, Габон, Венесуела. Основна мета організації — координація та уніфікація нафтової політики країн-членів організації з тим, щоб забезпечити справедливі і стабільні ціни на нафту на світовому ринку, ефективні економічно обгрунтовані і регулярні поставки нафти країнам-споживачам, а також забезпечити інвесторам, які вклали свій капітал в розвиток нафтовидобувної галузі, справедливу прибутковість вкладень.

Здатність ОПЕК контролювати ціни на нафту дещо знизилася у зв'язку з відкриттям та розвитком великих запасів нафти на Алясці, в Північному морі, Канаді, Мексиканській затоці, Росії та модернізації ринків. Станом на листопад 2010 року, на членів ОПЕК припадає 79% світових запасів нафти і 44% видобутку, що дає їм значний контроль над світовим ринком. Наступна за величиною група виробників, що входять до ОЕСР і пострадянські держави видобувають лише 23,8% та 14,8% відповідно від загального обсягу

видобутку нафти у світі. Однак, уже в 2003 році, побоювання, що ОПЕК мало можливостей збільшення видобування, викликало припущення, що їх вплив на ціну нафти почне скорочуватися.

Штаб-квартира ОПЕК, де проводяться регулярні зустрічі між міністрами нафти її країн-членів, з 1965 року знаходиться у Відні

Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) – ця організація заснована в 1967 р. До її складу входять Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, Бруней. Головна мета створення АСЕАН – економічне, соціальне, політичне і культурне співробітництво країн-членів. Асоціація розв’язує проблеми збереження миру і стабільності в Південно-Східній Азії. Штаб-квартири розташовані в Бангкоку (Таїланд) і Джакарті (Індонезія).

Організація американських держав (ОАД) – організація заснована в 1948 р. і об’єднує 30 країн Америки. Вона створена для зміцнення миру та безпеки в цій частині світу, розв’язування спірних питань, запобігання конфліктам, погодження політичних, економічних та правових рішень. Штаб-квартира розташована у Вашингтоні (США).

Організація африканської єдності (ОАЄ) – організація створена в 1963 р. Вона об’єднує майже всі країни Африканського континенту. Має на меті розвиток політичного, економічного, наукового і культурного співробітництва між країнами Африки, зміцнення миру, знищення всіх видів колонізації, захист незалежності й суверенітету і територіальної цілісності країн. Штаб-квартира розташована в Аддис-Абебі (Ефіопія).

ГААТ – СОТ. В 1947 р. США розпочали переговори з 22 іншими країнами, що призвело до утворення Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГААТ), а потім її правонаступниця – СОТ. До 1992 р. цю Угоду підписали 130 держав. Зараз повноправними учасниками СОТ є 148 держав, причому тільки 17 з них стали новими членами. Понад 30 держав мають статус спостерігача у СОТ. Станом на 26 грудня 2011 року до СОТ входить 156 члена, з яких 152 — це держави, а 4 — митні території. 149 країн світу — членів СОТ (з 192) — це понад 97 % обсягу світової торгівлі, близько 85 % світового ВВП та понад 85 %

населення світу. При цьому майже 30 країн перебувають у стадії переговорного процесу про вступ до СОТ, зокрема: Алжир, Андорра, Азербайджан, Багами, Білорусь, Бутан, Боснія і Герцеговина, Вануату, Ємен, Кабо-Верде, Казахстан, Лаоська Народно-Демократична Республіка, Ліван, Сейшельські острови, Сербія, Судан, Таджикистан, Узбекистан. Україна набула повноправного членства в СОТ 16 травня 2008 року.

СОТ – єдина міжнародна організація глобального характеру, яка регулює питання торгівлі між країнами світу. СОТ успішно регулює 95% усієї світової торгівлі. Створення СОТ базується на міжнародному договорі – Марракеській угоді від 15 квітня 1994 р. Очолює СОТ Конференція міністрів – не постійний орган (через 2 р.), що складається з представників усіх держав-членів СОТ і наділений повноваженнями приймати рішення. Генеральна рада складається з представників усіх держав-членів, але має постійний статус. Уповноваженим вирішувати адміністративні питання є Секретаріат, очолюваний Генеральним директором.

ГУАМ – регіональне об'єднання чотирьох держав – Грузії, України, Азербайджану, Молдови. З 1999 – по 2005 р. до складу ГУАМ входила Республіка Узбекистан і розширена співдружність держав носила назву ГУУАМ.

Мета створення ГУУАМ – координація зовнішньої політики у Чорноморському регіоні. Вступ до організації відкритий для інших держав. 24 квітня 1999 року під час Вашингтонського саміту президентів країн-членів до ГУАМ приєднався Узбекистан. Розширене таким чином об'єднання держав отримало назву ГУУАМ. Мета, принципи та напрямки співробітництва а також організаційна структура ГУУАМ були закріплені у Ялтинській Хартії ГУУАМ, ухваленій 7 червня 2001 року та Кишинівській декларації глав держав ГУУАМ "В ім'я демократії, стабільності та розвитку" від 22 квітня 2005 року.

5 травня 2005 року президент Республіки Узбекистан оголосив про вихід з ГУУАМ, у зв'язку з чим 23 травня 2006 року главами держав України,

Азербайджану, Грузії й Молдови ухвалена Київська декларація про створення "Організації за демократію та економічний розвиток - ГУАМ" з секретаріатом у м. Києві.

Балто-Чорноморська співдружність – проект міжнародного об'єднання у складі України, Польщі та країн Балтії з метою координації інтеграційних процесів Центрально-Східної Європи на шляху вступу до ЄС.

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури – є міжнародною міжурядовою організацією. У 1945 р. 37 країн підписали Статут ЮНЕСКО. У 1950 р. у складі ЮНЕСКО нараховувалося 59 держав-членів. Японія і ФРН стали членами організації в 1951 р., Іспанія – у 1953 р. У 1990 р. відбулося возз'єднання ФРН з НДР, яка була членом ЮНЕСКО з 1972 р. Радянський Союз був сімдесятим членом ЮНЕСКО. З 1991 по 1993 р. республіки колишнього Радянського Союзу стали членами ЮНЕСКО.

На сьогоднішній день країнами-членами ЮНЕСКО є 191 країна і 6 членів-співробітників (території, що проводять власну зовнішню політику). Штаб-квартира – у Парижі (Франція). Керівними органами ЮНЕСКО є Генеральна конференція, Виконавча рада і Секретаріат.

Тема 4. Географія перших українських державних утворень. Формування державної території України в IX–XIV ст.

1. Розселення та переміщення кочових і землеробських племен в I тис. до н. е.
2. Грецька колонізація узбережжя Чорного і Азовського морів VII – V ст. до н. е.
3. Характеристика розміщення слов'янських племен венедів (I – II ст.), склавинів (західних) та антів (східних) – (VI – VII ст.)
4. Розселення східнослов'янських племен, їхні сусіди.
5. Племінні союзи та об'єднання.
6. Київська Русь в IX – XIII ст.
7. Галицько-Волинське князівство.

Кіммерійці

1. Кіммерійці – кочовий іранськомовний народ, який примандрував із Нижнього Поволжя у Причорноморські степи в 9 ст. до н.е. і панував тут упродовж двох століть.

Кіммерійці – перший народ на наших землях, чия назва нам відома. Зберегли її писемні джерела, щоправда не самих кіммерійців, позаяк вони не мали писемності, а асирійців та греків. Найдавніша згадка про кіммерійців міститься у славнозвісній «Одіссей», а найдокладніша – у праці Геродота.

Загадковими та незбагненими видавалися мешканці причорноморських степів грецьким авторам. Гомер, зокрема, називав їх дивними доярами кобилиць і молокоїдами, земля яких одвіку «хмарами й млою вповита». Справжніми рисами сповнені асирійські та вавилонські свідчення про кіммерійців, позаяк народам Близького Сходу довелося пережити їхню навалу.

Кіммерійці – вояки. Всі писемні згадки про кіммерійців пов'язані з їхніми воєнними походами. Військо кіммерійців складалося з рухливих загонів вершників. Як свідчать археологічні знахідки, кіммерійці для свого часу були неперевершеними майстрами військового спорядження. Головною зброєю кіммерійських воїнів був потужний далекобійний лук. У ближньому бою вони застосовували залізні мечі завдовжки понад метр. Про досконалість кінського спорядження кіммерійців свідчить той факт, що його запозичили тогочасні народи.

Кіммерійці були першим народом на українських землях, якого дослідники називають кочовим. Кіммерійці не будували жител, а їхнє життя збігало у нескінченній мандрівці степом або верхи на конях, або в кибитках, запряжених волами. Основою їхнього господарства було конярство. Те, чого не могли дати коні, кіммерійці завойовували.

Походи кіммерійців проти землеробів Лісостепу. Чорноліська культура

Воєнні походи кіммерійців дошкуляли не лише народам Близького Сходу. Пануючи в причорноморських степах, вони не могли оминати світу землеробів Лісостепу. На землях від середнього Дністра на заході до середньої течії Ворскли на сході за тих часів мешкали численні племена, що їх археологи називають носіями чорноліської культури. Свою назву культура дістала від великого Чорного лісу, що у верхів'ях річки Інгулець, де було знайдено її пам'ятки.

Та найбільше вражає майстерність чорноліських ковалів. Археологам пощастило знайти сталевого меча завдовжки 108 см.

Перших нападів кіммерійців чорнолісці зазнали вже від початку їхнього панування в Степу. Та найбільш гострим це протистояння було у 8 ст. до н. е.

Саме тоді виникли потужна захисна лінія з багатьох фортець-городищ уздовж Тясмина, а в Чорному лісі – оперезане трьома рядами валів і ровів городище.

Боротьба проти киммерійців була жорстокою, напади кочівників закінчувалися здебільшого руйнівною пожежею, багато чорнолісців потрапляли у полон. Численні археологічні знахідки свідчать, що наприкінці 8 ст. до н. е. киммерійці подолали опір чорноліського населення, проникли в глиб їхніх земель та заволоділи найважливішими городищами. Внаслідок цього з-поміж чорнолісців набули поширення речі киммерійського зразка, передусім зброя та кінське спорядження. Та хоч якими непереможними воїнами здавалися киммерійці, у 7 ст. до н. е. їхнє панування у Степу урвалося, а самі вони розпорошилися, підкорені значно могутнішими племенами скіфів.

Скіфи: розселення та заняття

За Геродотом, який, очевидно, побував у Ольвії в V ст. до н. е., Скіфія мала форму квадрата, сторона якого дорівнювала 20 дням путі (близько 700 км). Її територія була рівнинною, єдиний лісовий район — урочище Гілея — розміщувався у степу й був пов'язаний з плавнями Нижнього Дніпра. Землі (поля) Скіфії були родючими, а пасовиська — багатими. Через Скіфію з півночі текло багато річок. Найбільшою і найзахіднішою серед них названо Істр (Дунай), а найкориснішою (крім Нілу)—Борисфен (Дніпро). Крайнім на сході — кордоном між Скіфією та савроматами (і водночас кордоном між Європою та Азією) вважався Танаїс (Дон).

У гирлі Гіпанісу (Південного Бугу) знаходилося місто Ольвія, яке вважали серединним пунктом Скіфії. Можливо, основним релігійним центром Скіфії було священне урочище Еksamпей ("Святі шляхи"), що знаходилося на відстані чотирьох днів плавання по Гіпанісу від Ольвії у тому місці, де Гіпаніс найбільше зближався з Тірасом (Дністром).

За Геродотом, Скіфію населяли кілька скіфських народів, що відрізнялися між собою формами господарства та побутом. У цілому ж Скіфія досягла більш високого рівня розвитку, аніж її сусіди. Описи Геродота значною мірою сприяють нашому розумінню етнографії Скіфії.

За сучасними уявленнями Скіфія являла собою смугу степів та лісостепу Причорномор'я від Дунаю та Бухаресту до Дону. Хоча іноді під цим терміном могли розуміти й частину Полісся, бо, наприклад, візантійські джерела інколи Скіфією називали Русь. Скіфія складалася з кількох етнічних утворень, що традиційно називають племенами або союзами племен. Але сьогодні (враховуючи висновки про існування держав на території України у ранньому залізному віці) частину з них можна називати державами. Так, калліпідами або елліно-скіфами, очевидно, було населення з рисами грецької та скіфської

культур на Побужжі поблизу Ольвії, алазонами — населення у Молдові, скіфами-орачами— у Лісостепу Правобережжя, скіфами-землеробами — у Лісостепу Лівобережжя.

У степу на схід від Борисфену (Дніпра), до Геросу (Молочної) жили скіфи-кочовики, а далі — до Меотиди (Азовського моря) і Танаїсу (Дону) та у Степу Криму — царські скіфи, на північному сході від Дніпра—андрофаги та меланхлени. Сусідами скіфів у той час, як вважають, були: на південь від Дунаю — фракійці, у Карпатах— агафірси, на Правобережному Поліссі — неври, на Лівобережному Поліссі—меланхлени, на схід за Доном— савромати, у Середньому та Верхньому Подонні — будини та гелони, у гірському Криму — таври. У причорноморські степи вони примандрували зі степових районів Передкавказзя. Як і кіммерійці, скіфи були кочовиками, основу господарства яких становило конярство. Так само мали вони досвід походів на країни Передньої Азії. Проте, наразившись на вперту відсіч, змушені були змінити напрямок походів за здобиччю. Як і кіммерійці, були іраномовними. Так, підкоривши кіммерійські племена, вони утворили єдину кочову орду, в якій швидко стали одним народом.

Позаяк скіфи були кочівниками, вони не залишили після себе поселень. Єдиними пам'ятками їхнього життя є могили-кургани. Скіфи вірили, що смерть людини означає закінчення її життя земного й початок потойбічного. Могили заможних скіфів облаштовувались як підземні житла. У глибоких ямах вони споруджували з дерева кілька приміщень, що їх називають катакомбами. Небіжчика клали туди, вбраного в найошатніший одяг, котрий він мав за життя, у коштовних прикрасах і зі зброєю, поряд ставили посуд із наїдками та напоями. Поряд із господарем був і його бойовий кінь у спорядженні, раби. Зверху підземне житло перекривали дошками й насипали над ним курган. Що шанованішим був небіжчик, то вищий курган насипали над його могилою. Бідніших скіфів ховали без значних почестей у звичайних ямах. Скіфів вважають винахідниками складного далекобійного лука, стрілу з якого вправний воїн міг відправити на відстань понад 500 м. Саме такими луками користувалися кочові народи Євразії впродовж 1-го тис. до н. е.

Велика Скіфія

За часів найбільшої могутності скіфи поширили владу на багато сусідніх народів. 5–4 ст. до н. е. сягнула розквіту їхня держава. Вчені домовилися називати її Велика Скіфія. Територія Великої Скіфії, за свідченням Геродота, становила величезний квадрат, південний край якого простягнувся вздовж Чорного моря від Дунаю до Азовського моря. Відповідно північний її кордон мав би пролягти приблизно вздовж Прип'яті, через Чернігів, Курськ і далі до Воронежа. Ті землі, розповідає грецький історик, населяли скіфські та

нескіфські племена. До скіфських племен Геродот зараховував власне скіфів (скіфів-кочовиків), царських скіфів, скіфів-орачів, скіфів-землеробів.

У причорноморських степах мешкали скіфи-кочовики та царські скіфи. Що ж до територій, заселених скіфами-орачами та скіфами-землеробами, то дослідники протягом тривалого часу сперечалися. Нині панує думка, що скіфи-орачі мешкали в лісостеповій зоні Правобережної України, а скіфи-землероби – на Лівобережжі. Іраномовними були скіфи-кочовики та царські скіфи. Вони, власне, панували у Великій Скіфії, підкоривши інші племена.

Про велич скіфської держави тих часів свідчать царські кургани – величні поховальні пам'ятки найвпливовіших і найзаможніших скіфів. Більшість із них відкрито у Нижній Наддніпрянщині. До найвідоміших належать кургани Чортомлик, Солоха, Гайманова Могила, Товста Могила та ін.

Важливим джерелом збагачення для царських скіфів були землі скіфів-орачів та скіфів-землеробів. Як свідчить назва, що її дав племенам Геродот, були вони хліборобами. Скіфи-орачі вирощували пшеницю не лише для власного споживання, а й на продаж.

Найвищого піднесення Велика Скіфія досягла у 4 ст. до н. е. за часів царя Атея. Із грецьких джерел довідуємося, що той цар-воїн підкорив своїй владі всі скіфські землі від Дунаю до Дону. Свідченням могутності Атея було карбування ним власної монети. Атей провадив активну загарбницьку політику. Це й спричинило протистояння Великої Скіфії з Македонською державою, що саме тоді набирала сили і прагнула нових земель. У битві проти македонців на чолі з царем Філіппом (батьком Александра Македонського) 339 р. до н. е. сторічний Атей загинув.

У 4–3 ст. до н. е. становище Скіфії раптово погіршилося. Без вороття зникли степові скіфські пам'ятки. Причинами занепаду скіфської держави дослідники вважають висихання степів, занепад господарського життя Лісостепу через жорстоке використання його ресурсів. Проте самі скіфи не зникли з історичної арени: вони відійшли на південь і створили дві Малі Скіфії. Перша – у Нижньому Подунав'ї, друга – у степовому та передгірному Криму зі столицею Неаполем.

Сармати

У 3 ст. до н. е. скіфів у причорноморських степах заступили сармати. Ці споріднені зі скіфами іраномовні кочовики походили з приуральсько-поволзьких степів. Як вони називали самі себе, науці невідомо. Йменням «сармати» їх нарекли греки та римляни. Вчені припускають, що ця назва походить від давньоіранського слова «саоромант», що означало «оперезаний мечем».

Варто пам'ятати, що поряд із етнонімом «сармати» античні автори вживали й інші; це пояснюється тим, що сармати жили племенами, кожне з яких мало свою назву, як-от язиги, роксолани, сіраки, аорси, алани тощо. Життя і побут сарматів були подібними до скіфського. Вони так само, як і скіфи, були скотарями-кочовиками. Так само багато важили для них воєнні походи. Античні джерела докладно розповідають про спорядження сарматів, про їхню войовничість. Це свідчення, до того ж, недвозначно вказує на участь сарматів у тогочасних європейських подіях.

Як активна військова сила вони були залучені, зокрема, до війн проти Риму. Не гребували нападати їхні племена й на менш заможних мешканців Лісостепу: від 1 ст. до н. е. в похованнях сарматів трапляються поодинокі речі вихідців із Подніпров'я – полонених і перетворених на рабів.

Володарювання сарматів у Причорноморських степах тривало майже 600 років. Поклали йому край германські племена готів і навала нових кочовиків – тюркомовних гунів.

Готи – загальна назва етнополітичного об'єднання германських племен першої половини I тис. н.е. Вихідці зі Скандинавії, які на початку нашої ери переселилися до Прибалтики, а згодом просунулися на південний схід аж до узбережжя Чорного та Азовського морів. Тут створили племінний союз, так звану Готську державу, розгромлену гунами у 5 ст.

Гуни – Тюркомовний народ, який прикочував у степи України з території Монголії та Китаю, замінивши іраномовних кочовиків, і відкрив епоху Великого переселення народів, у процесі якого значною мірою сформувалася сучасна етнічна карта Європи.

2. Грецькі колонії Північного Причорномор'я

Причини грецької колонізації. Найголовніші колонії

Появу перших грецьких поселень у Північному Причорномор'ї та Криму історики відносять до середини 7 ст. до н. е. При цьому користуються зазвичай терміном **“колонізація”**. До переселення на чужину греків спонукали різні причини:

- прагнення до збагачення через розвиток торгівлі. На нових землях переселенці сподівалися закладати міста – своєрідні торговельні бази, через які прагнули збувати у віддалені землі вироби грецьких майстрів;

- пошук джерел сировини для ремісничої діяльності греків, адже Греція – гірська країна, в ній мало орної землі, корисних копалин, інших природних багатств;

- втеча від злиднів на Батьківщині.

У колонізації Північного Причорномор'я та Криму велику роль відіграло грецьке місто Мілет, розташоване в західній частині Малої Азії, – більшість

колоній на північному узбережжі Чорного моря засновано вихідцями саме з нього.

Першою грецькою колонією на півдні сучасної України вважають поселення на острові (за тих часів – півострові) **Березань** неподалік сучасного міста Очакова Миколаївської області. Мілетяни почали облаштовувати його в середині 7 ст. до н.е. Історики припускають, що те поселення називалося Борисфенідою (від грецької назви Дніпра – Борисфен). Протягом 6-5 ст. до н.е. грецькі переселенці оволоділи всім північним узбережжям Чорного моря. Найвідомішими серед них були: **Тіра** – біля гирла р. Тірас (Дністер) (на місці сучасного Білгорода-Дністровського); **Ольвія** – на правому березі Бузького (Буго-Дністровського) лиману (біля сучасного с. Парутина Миколаївської області); **Пантікапей** – на Керченському півострові (на місці нинішньої Керчі); **Херсонес Таврійський** – в околицях сучасного Севастополя; **Керкінітида** – вздовж Каламитської затоки Чорного моря (на місці сучасної Євпаторії).

Як і в Греції, усі великі міста були оточені міцними оборонними мурами з вежами та мали укріплені гавані. Усередині вони поділялися на квартали. У центрі міста розташовувалася головна площа – *агора*, поряд з нею – священне місце з храмами, капищами, жертовниками – *теменос*. Навколо аго-ри будували важливі громадські споруди. У деяких містах їх розташовували на укріпленому пагорбі – *акрополі*. Будинки зводили з каменю, стіни тинькували, дах накривали черепицею. Місцевою особливістю північночорноморських міст були підвальні житлові приміщення. Вулиці планувалися прямими. Вони перетиналися під прямим кутом або розходилися променями, їх забруковували каменем або череп'ям. Уздовж вулиць прокладали каналізаційні труби. Були в грецьких містах і водогони. Кожне місто мало сільськогосподарську округу – *хору*. Хори складалися з невеличких поселень або й містечок, мешканці яких жили з городництва та садівництва, вирощуючи сільськогосподарську продукцію на продаж.

Державне, господарське та духовне життя в грецьких колоніях Північного Причорномор'я та Криму

Державне життя античних міст Північного Причорномор'я та Криму складалося так само, як і в Греції. Разом із хорою кожне місто являло собою окрему державу-поліс. Чорноморські міста-колонії зберігали цілковиту незалежність щодо тих грецьких міст, переселенці з яких їх закладали. За устроєм грецькі поліси в Північному Причорномор'ї були **рабовласницькими демократичними чи аристократичними республіками**. Отож, найвищу владу в них зазвичай мали **народні збори** (“народ”) і **ради**, до складу яких входили найповажніші громадяни. Рада готувала проекти різних постанов. Народні

збори їх схвалювали, а втілювати в життя були покликані обрані на певний термін службовці – **архонти, стратеги** та ін.

Самостійне існування грецьких полісів Північного Причорномор'я ґрунтувалося на тому, що кожен із них сам себе забезпечував усім необхідним для життя. Провідними заняттями колоністів були ***виращування** збіжжя, винограду, городини, рибальство й переробка риби, скотарство*. Високого рівня досягло *ремісничє виробництво* – металообробка, гончарство, ткацтво, виготовлення виробів із скла, дерева, кістки. Великої слави зажили грецькі *майстри-ювеліри*: це вони виготовляли дивовижні прикраси на замовлення скіфських вельмож, зокрема й славнозвісну пектораль скіфського царя. У грецьких містах вирувала торгівля. *Основними товарами, що вивозилися до Греції, були збіжжя, худоба, шкури, хутро, солоня риба, сіль, раби*. Купували міста-колонії металеві вироби, зброю, тканини, коштовні прикраси, посуд, прянощі, оливкову олію та вина. Греки підтримували постійні контакти з місцевим населенням, торгуючи також і з ним. У кожному грецькому місті-колонії *карбували власну монету*.

На нові місця греки переселялися разом із своїми богами. Щоправда, з часом дедалі більшого значення набували місцеві особливості в значенні окремих культів. Найшанованішим із божеств у Північному Причорномор'ї був **Аполлон**. Грецькі переселенці вірили, що саме він є заступником колоністів.

Культи відправлялись у ***капищах, храмах, на вівтарях*** та й просто у житлових будинках. Про **неабияку освіченість колоністів** свідчить велика кількість знахідок із різноманітними написами на речах – посвятами, побажаннями, іменами і навіть шкільними вправами, а також листів, вирізьблених на свинцевих пластинках.

Боспорське царство. Одним із центрів грецької колонізації в Північному Причорномор'ї був Керченський півострів. Обабіч Керченської протоки, яку греки називали Боспором Кіммерійським, від 7 ст. до н. є. існувало багато держав-полісів, як-от: Пантікапей, Феодосія, Німфей, Мірмекій, Тірітака, Фанагорія та ін. Близько 480 р. до н. є. там виникло Боспорське царство, що об'єднало більш як 20 грецьких міст. Столицею держави став Пантікапей. Боспорською державою правили царі. За часів найвищого піднесення Боспорської держави (4 ст. до н. є.) її територія обіймала Керченський і Таманський півострови, Східне Приазов'я, пониззя Кубані, а також дельту Дону. Крім греків-переселенців, до неї входили численні місцеві племена. З-поміж причин, що спонукали грецькі міста-поліси до об'єднання, дослідники називають передусім загрозу завоювання скіфами. За часів розквіту Боспорське царство було основним постачальником хліба в міста Причорномор'я та Середземномор'я. Головним торговельним партнером боспоритян стали Афіни. Від другої половини 2 ст. до н. є. становище Боспорської держави почало погіршуватись. Зростала загроза з боку скіфської держави у Криму. Непевний у своїх силах, боспорський цар Перісад V близько 107 р. до н. є. передав владу понтійському цареві Мітрідатові VI Євпатору. Під час переговорів про передачу влади на Боспорі спалахнуло повстання скіфів під проводом Савмака. Повстанці вбили Перісада, проголосивши царем свого ватажка. Та через рік, покаравши заколотників, Мітрідат VI приєднав Боспор до своїх володінь. Щоправда, це не додало сили ні Боспорському, ні Понтійському царствам, на які зазіхали римські володарі. Невдовзі Боспорська держава потрапила під зверхність Риму. Проіснувала Боспорська держава до другої половини 4 ст., переживши кілька періодів піднесення. Щоправда, колишньої величі досягнуто не було. Врешті-решт, вона впала під натиском гунів.

Занепад грецьких міст Північного Причорномор'я. Історія Боспорського царства яскраво засвідчує існування двох періодів в історії античних міст-держав у Північному Причорномор'ї. Перший історики називають **грецьким** (він тривав од 7 до 1 ст. до н. є.), другий – **римським** (від 1 ст. до н. є. до 3 ст. н. є.). Період залежності, як це зазвичай трапляється в історії, не був щасливим для грецьких міст. З кожним роком вони втрачали свої сили й багатства, потерпаючи як від втручання готів і наступів кочівників, так і від внутрішніх чвар і розбрату. У 70-х рр. 4 ст. майже всі античні держави Північного Причорномор'я занепали. Вціліли лише Херсонес і Пантікапей, які, потрапивши під владу Візантійської імперії, опинилися під її захистом.

3. Ранні слов'яни

Слов'яни – предки 15 сучасних європейських народів, у тому числі й українського, формувалися протягом 2-1 тис. до н. є. на лісистих просторах від Вісли до Дніпра. Століття за століттям – і в археологічних культурах лісостепової частини України таких ознак духовного життя, побуту й господарства, властивих за пізніших часів слов'янам, стає більше, що дає змогу дослідникам називати нашу землю прабатьківщиною слов'ян. Проте багато вчених зародження слов'ян пов'язують із ширшими теренами – від Одри до Дніпра.

Писемні джерела про давніх слов'ян

Мешкаючи на віддалених од виру тогочасної європейської історії територіях і не маючи власної писемності, слов'яни досить пізно потрапили на сторінки книжок. Найдавніші свідчення про них відносять до початку нової ери. Вони належать римським історикам 1-2 ст. Плінію Старшому, Тациту й александрійському географові Птоlemeю (2 ст.). Усі троє називали слов'ян **венедями** і розповідали про них як про окремий народ, що мешкав на схід од Вісли, в оточенні германців, фракійців, сарматів, балтів. На думку археологів, саме венедям відповідають зарубинецька та черняхівська археологічні культури у їхній слов'янській частині. Птоlemeй серед венедів називав також племена ставанів. У цій назві дехто з мовознавців вбачає перекручену самоназву “слов'яни”. Докладніше розповідають про слов'ян джерела 6 ст. й наступних. Велику увагу їм, зокрема, приділив автор історії готів Йордан у книзі “Про походження та діяння гетів” (інша назва цієї книги – “Гетика”) 551 р. “Ці венеди походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома назвами: **венедів, антів, склавів...**” – говорив Йордан про слов'ян. Назви “**склавини**” та “**анти**” щодо слов'ян поряд із назвою “венеди” трапляються і в інших джерелах. Вони засвідчують поділ давніх слов'ян на різні племінні об'єднання. Так, за Йорданом **венеди мешкали в басейні Вісли, анти - в Подніпров'ї, склавини – між Дністром і Дунаєм.**

Венеди – найдавніша назва слов'ян, під якою вони згадуються в античних джерелах I ст. та відповідно найдавніше слов'янське етноплемінне об'єднання. На той час венеди займали землі між Прип'яттю на півночі, Віслою на заході та Середньою Наддністрянщиною на півдні, без чіткого визначення східних рубежів.

Анти – етноплемінне об'єднання давніх слов'ян, котре займало територію між Дністром та Дніпром. Археологічним відповідником антів є пенківська культура. У 6 ст. анти разом із іншими слов'янськими племенами брали активну участь у колонізації Балканського півострова, у війнах слов'ян проти Візантії. Остання письмова згадка про антів датується 602 р. у зв'язку з походом

аварського карального загону з метою їх винищення. Проте археологічні матеріали свідчать, що поселення антів та їхніх нащадків існували і після того — протягом усього 7 ст. Разом із іншими ранньослов'янськими групами анти причетні до етногенезу східних, західних та південних слов'ян.

Склавини — етноплемінне об'єднання давніх слов'ян, котре займало територію між Дністром і Дунаєм. Археологічним відповідником склавинів є празько-корчацька культура.

Писемні згадки про венедів служать головним джерелом для визначення найдавнішої території розселення слов'ян на початку нашої ери. З приводу походження слов'ян у науковій літературі існують різні теорії. Найдавнішою серед них є теорія про дунайську, або балканську, прабатьківщину слов'ян. В її основі лежить неправильне тлумачення «Повісті временних літ» про розселення слов'ян з Подунав'я. Особливо популярною вона була серед вітчизняних істориків XIX — початку XX ст.

У першій половині XIX ст. визначний славист П. Й. Шафарик на підставі повідомлень античних авторів перших століть нашої ери про венедів, даних історика готів VI ст. Іордана та ранньовізантійських хронік спробував довести, що найдавнішими слов'янськими землями були Поділля, Галичина, а також Волинь.

Наприкінці XIX ст. інший видатний чеський славист Л. Нідерле, узагальнивши весь відомий на той час фактичний матеріал про стародавніх слов'ян, дійшов висновку, що найдавнішою територією формування слов'ян могли бути землі сучасних Південно-Східної Польщі, Південної Білорусії та Північної України. Ця теорія, незважаючи на її наукове обґрунтування великим фактичним матеріалом, була сприйнята далеко не всіма дослідниками. Відомий польський мовознавець Я. Розвадовський та видатний російський філолог О. Шахматов обстоювали думку, що прабатьківщину слов'ян становили землі за Нижнім Німаном, у басейні Західної Двіни й на узбережжі оз. Ільмень, де слов'яни межували з кельтами, германцями, балтами і фіннами, а з II ст. н. е. проникли в Повіслення і вже звідти пізніше розселилися на широких просторах Європи. Однак ця теорія в подальшому не знайшла прихильників.

Існували й інші точки зору щодо первісної території стародавніх слов'ян (сарматська, азіатська), які, проте, не дістали наукового визнання як не підкріплені джерелами. Окремо слід згадати висунуту в 20-ті роки XX ст. польськими дослідниками «вісло-одерську теорію» походження слов'ян, яка набула широкого визнання в 40—50-ті роки. Прихильники «вісло-одерської теорії» найдавнішими слов'янськими землями вважають межиріччя Вісли та Одеру, звідки слов'яни з часом немовби почали своє розселення по Європі,

зокрема і в райони Подніпров'я. Для аргументації даної теорії автори широко використали як лінгвістичні, так і археологічні дані.

Розселення антів і склавів відбувалося за часів, знаних в історії як **Велике переселення народів**.

Велике переселення народів – грандіозні етнічні переселення, які відбулися в Європі у 4–6 ст. Спричинене гунською навалою Велике переселення народів викликало утворення ряду варварських королівств – готів, вандалів, бургундів, франків, лангобардів та інших. Велике розселення народів призвело і до так званого Великого розселення слов'ян.

Велике розселення слов'ян відбулося в Європі у 6–7 ст., коли слов'янські племена з'являються у Подунав'ї, у глибинних районах Балканського півострова – на півдні, на заході доходять до Ельби та балтійського узбережжя; на північному сході заселяють верхів'я Дону й Волги. Внаслідок Великого розселення слов'ян був започаткований поділ слов'ян на етнічні групи, що започаткував формування сучасних слов'янських народів.

Давні слов'яни – група племен, які належали до індоєвропейської спільності – предки сучасних слов'янських народів Східної, Центральної і Південної Європи.

Слов'яни – велика група європейських народів, об'єднаних близькістю мов і спільним походженням. У мовному відношенні усталений поділ на східних (українці, білоруси, росіяни), західних (поляки, чехи, словаки, лужичани) і південних (болгари, македонці, хорвати, словенці, боснійці, чорногорці, серби). Слов'янські мови належать до індоєвропейської мовної сім'ї.

Поділ слов'ян на західних, східних і південних відповідає сучасному станові слов'янства. Як зауважують дослідники, у 8–9 ст. не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської спільності, а були східні, західні та південні слов'янські племена або їх союзи, на основі яких постали численні слов'янські народи.

Витоки українського народу

Довгий час у науці панувала думка, що предками українців були анти. Проте новітні археологічні знахідки доводять, що пам'ятки пізнішого часу, які можна назвати власне українськими, постали не лише на основі антських пам'яток, а здебільшого на основі пам'яток, що їх залишили склавини. Бо саме склавини були тим населенням, котре мешкало у 5–7 ст. на більшій частині українського Правобережжя.

Анти, про яких тогочасні джерела свідчать, що жили вони в Подніпров'ї, від 6 ст. почали переселятися на південь, на Балканський півострів. Частина антської людності, що не брала участі в переселенні, була поглинена склавинами, а на згадку про антів на подніпровських теренах залишилася назва, якій, як вважає чимало дослідників, завдячують своїм етнонімом сучасні

українці. Іраномовне слово «анти» означає «крайні», «окраїнні». Ним степові скіфо-сарматські племена споконвіку називали порубіжне зі Степом місцеве хліборобське населення. Тисячолітнє сусідство з іраномовними народами закріпило назву, яку, однак, місцеві мешканці озвучували по-своєму. Так постала, як вважає дехто з істориків і мовознавців, назва Україна.

Отже, велике переселення народів мало непересічне значення для подальшої долі слов'ян. Підхоплені ним, слов'янські племена перемішалися і на нових територіях дали початки сучасним слов'янським народам.

4. Розселення східнослов'янських племінних союзів – предків українців

Протягом VII—VIII ст. слов'яни широко розселилися на території Східної Європи: землі східних слов'ян простягалися від далекого озера Ільмень на півночі майже до Чорного моря на півдні. Літописець назвав 14 східнослов'янських племінних об'єднань, переважна більшість з яких локалізувалася на території України.

Історичним центром східного слов'янства здавна було Середнє Подніпров'я, де проживали поляни. Їхніми східними сусідами були сіверяни, далі знаходилися землі радимичів, в'ятичів. На захід од полян мешкали деревляни й дреговичі. Західні межі розселення східнослов'янських племен сягали Прикарпаття, де мешкали білі хорвати, і ріки Західний Буг, уздовж течії якої тягнулися землі волинян. Північну групу східнослов'янських племен становили кривичі, полочани й новгородські словени. Межі їхнього розселення охоплювали Верхнє Поволжя, простори Валдаю, побережжя Західної Двіни та басейну Ільменю й Чудського озера. У межиріччі Дністра й Дунаю, у південно-західному Причорномор'ї проживали тиверці, сусідами яких на схід від Дністра були уличі.

Віддавна живучи племенами, слов'янські племена час від часу об'єднувались у значно більші спілки – племінні об'єднання, або союзи племен. Проіснувавши трохи, такі союзи розпадалися, а замість них згодом утворювалися нові. (Власне, великими об'єднаннями слов'янських племен були і венеди, й анти, і склавини.) На думку дослідників, вони склалися із дрібніших союзів племен.

Назви східнослов'янських племінних союзів, що дожили до часів утворення держави, зберіг літопис «Повість минулих літ». Так, на території України, за літописом, мешкали сім племінних об'єднань: поляни, деревляни, волиняни, хорвати, уличі, тиверці та сіверяни. Звертаємо вашу увагу, що поряд із назвою «волиняни» літописець вживає ще дві – дуліби та бужани. Більшість сучасних дослідників переконані, що всі три назви стосуються одного племінного союзу, при цьому «дуліби» – найдавніша назва, а дві наступні виникли згодом.

Територіальні межі племінних східнослов'янських союзів на землях України.

На території сучасної України протягом VII—IX ст. мешкали насамперед такі східнослов'янські племена, як поляни, деревляни, сіверяни, волиняни (давніші назви — дуліби, бужани), білі хорвати, уличі, тиверці. Поляни мешкали в Середньому Подніпров'ї «в лісах на горах понад річкою Дніпром». Згодом вони розселилися й на лівий берег. На захід від полян жили деревляни. Їхні землі лежали між річками Случчю і Дніпром, Прип'яттю і Тетеревом. Іще далі на захід, аж до Західного Бугу й Горині, лежали землі дулібів (бужан, волинян). На північний схід від полян, на лівих притоках Дніпра мешкали сіверяни. Південну межу східнослов'янських земель уздовж Дністра обіймали племена уличів і тиверців. У Прикарпатті жили хорвати.

Доповнивши свідчення літопису археологічними знахідками, вчені дійшли висновку, що племінні союзи дулібів, деревлян, полян, сіверян, хорватів, уличів і тиверців віддавна мали тісні взаємовідносини, адже вони були подібними за мовою, звичаями, мали спільне склавино-антське походження і відрізнялися за цими ознаками від сусідніх північно-західних та північно-східних східнослов'янських племен. Отже, названі сім племінних об'єднань можна вважати безпосередніми предками українців, а їхню мову — праукраїнською.

Сусіди східнослов'янських племен

Мешкаючи на землях, що безпосередньо межували зі Степом, предки українців мали постійні контакти зі степовими кочовиками. Багатовікове панування тюркомовних кочовиків в Причорномор'ї започаткували гуни. Наприкінці 6 ст. великої сили набули авари. Щоправда, їхнє перебування у причорноморських степах було нетривалим.

Велика Булгарія та Хозарський каганат

Після того як авари залишили Причорномор'я, там дедалі більшої сили набирали тюркомовні булгари. Близько 635 р. їхнє племінне об'єднання Велика Булгарія обіймало землі Північного Причорномор'я та Приазов'я. Одночасно з Великою Булгарією на схід від неї, між Доном і Волгою та в Прикаспії, виникло ще одне об'єднання тюркомовних племен — Хозарський каганат. Ватажки булгарського та хозарського об'єднань ворогували, тож невдовзі між ними почалося військове протистояння. Гору взяли хозари. Військо Великої Булгарії розпалося на дві орди: одна відкочувала за Дунай, де заклала Дунайську Болгарію.

На Балканах тюркомовні булгари оселялися на землях, уже зайнятих переселенцями-слов'янами. Обидва народи дійшли згоди про мирне співіснування. Тюрки-булгари перейняли від слов'ян їхній спосіб життя, мову, вірування й невдовзі повністю розчинилися поміж них.

Про тюркомовних кочівників на тих землях залишилася тільки назва: Болгарією називалася перша слов'янська держава, болгарами зветься один із сучасних південнослов'янських народів. Інша орда частково визнала владу хозар і підкорилася їм. Ті ж болгарські племена, які не бажали коритися, відкочували у верхів'я Волги, де згодом виникла Волзька Булгарія. Здолавши розбрат поміж своїх одноплемінників, хозари на досить тривалий час – аж до кінця 10 ст. – запанували у причорноморських степах. Свою владу вони прагнули поширити й на слов'янські племена. Літопис свідчить, що хозари брали данину з полян, сіверян, а також із північних східнослов'янських племен – в'ятичів.

Візантія

Не поривали зв'язків східнослов'янські племена – предки українців – і з Візантією. Візантія була їхнім головним торговельним партнером. Тим паче, що володіння візантійських імператорів за тих часів сягали північного узбережжя Чорного моря й Криму. Позаяк Чорне море було кінцевим пунктом великого торговельного шляху «з варяг у греки», східнослов'янські племена, які на той час контролювали його середню частину, прагнули поширити свій вплив і на море. Власне, тому відносини з Візантією часто загострювалися до стану війни. Такими вони лишалися тривалий час і після утворення Київської держави.

Скандинавія

Той-таки торговельний шлях пов'язував східнослов'янські племена із численними північними народами – предками сучасних данців, шведів, норвежців. Суворі умови життя на батьківщині спонукали дужих і витривалих чоловіків із півночі збиратися у військові ватаги й рушати походом на пошуки слави й багатства деінде. Часом вони підкоряли землі інших народів, обкладаючи даниною їхніх мешканців. Така доля спіткала найпівнічніші східнослов'янські племена словен, кривичів, а також неслов'янські чудь, мерю. Доволі часто вояки з півночі наймалися до впливових і багатих володарів. Служили вони й у візантійських імператорів.

Візантії тіх найманців називали варангами – звідси походить назва «варяги», що нею східні слов'яни називали представників північних народів. У Західній Європі щодо них уживаною була інша назва – нормани. Нормани-варяги від кінця 8 ст. і впродовж кількох наступних століть втручалися в історію східних слов'ян.

5. Дулібський племінний союз

Об'єднання східнослов'янських племен V–VII ст.

Дулібський племінний союз

IV ст. – початок VII ст. (602 р. остання згадка у письмових джерелах)

Антський племінний союз

Антський союз — союз східних слов'янських племен, антів, що існував від IV — до початку VII ст, прямий попередник Русі. До складу Антського союзу племен входило шість великих племінних груп. Вони відомі з давньоруських літописів як особлива південно-західна група «племен»: уличі, тиверці, бужани, дуліби, волиняни і білі хорвати.

VII–VIII ст.

Полянський союз племен, до складу якого входили поляни, деревляни, сіверяни. Полянський племінний союз (або Київська земля), який найбільш інтенсивно розвивався в VIII–IX ст., став охоплювати значну територію, в подальшому Київського, Чернігівського та Переяславського князівств.

IX ст. — 882 р.

Київське князівство (Куявія) князя Аскольда (дреговичи, поляни, деревляни, сіверяни)

Князівство словенів (Славія) Рюрика (870-879 рр.) і Олега (879-882 рр.), до складу якого входили ільменські словени, кривичі й полочани

Одним із найдавніших східнослов'янських племінних об'єднань були дуліби. Їхній союз склався у 7 ст. Археологічні розкопки свідчать, що він об'єднував дулібів, полян, деревлян, хорватів, уличів і тиверців. Племінним центром дулібського союзу було, ймовірно, Зимненське городище, нещодавно знайдене археологами неподалік Володимира на Волині. Згуртувавшись навколо мешканців Західної Волині та Верхнього Подністров'я, східнослов'янські племена — предки українців намагалися встояти перед руйнівними нападами кочівників. Літописець розповідає про дулібів, зокрема, у зв'язку з походами на слов'янські землі аварів. В іншомовних джерелах є згадки про загадкову країну Валіану, в якій сучасні історики вбачають племінний союз дулібів-волинян. Проте дулібському об'єднанню не судилося стати державою. Коли він розпався, центр державотворення з Волині перенісся у Середню Наддніпрянщину, до Києва.

Куявія, Куябія, Куяба — ранньофеодальне державне утворення східних слов'ян у 7-9 ст. Згадується у працях арабських географів 9-10 ст. поряд із Артанією і Славією. Більшість істориків вважають К. політичним об'єднанням східних слов'ян у Середньому Придніпров'ї з центром у Києві та ототожнюють з назвою Київ.

Головним джерелом відомостей про союзи східнослов'янських племен є «Повість временних літ». Хронологічна й територіальна невиразність її оповідей про розселення східних слов'ян стала однією з основних причин того, що вже довгий час у науці точаться суперечки стосовно повідомлень арабських і персидських географів 9-10 ст. — аль Балхі, аль Істахрі, Ібн-Хаукаля та ін. про три державні групи русів: Куявію, Славію та Артанію з головними містами —

відповідно Куявою (Куябою), Славією та Артою (Арсою). Відомості східних авторів, звичайно, надто загальні в хронологічному плані і малоконкретні в географічному, хибують на помилки й вигадки. Але в багатьох випадках їхні свідчення є унікальними. Крім того, названі праці базуються, як правило, на творах попередників 8, 7 і навіть 6 ст. Тому цими скупими відомостями не можна нехтувати. Чи не всі дослідники сходяться на тому, що Куявія і Куява – Київська земля з Києвом. Під назвою Куяба Київ з давніх-давен був відомий у багатьох арабських, а також візантійських і західноєвропейських джерелах. Славію звичайно прив'язують до землі ільменських словен, головним містом яких у 10 ст. став Новгород. Але не так давно академік Борис Рибakov висловив припущення, що м. Славією може бути Переяслав-Південний, розташований неподалік Києва. Рішуче розійшлися думки вчених стосовно Артанії. Різні історики бачили в Артї то Рязань, Тмутаракань, Чернігів, Білоозеро, Ростов Ярославський.

Артанія – міфічне державне утворення у 3–9 століттях у східних слов'ян на території сучасної України, породжене уявленнями авторів псевдоісторичної книги про міфічне місто Рівне-Суренж. Згадується арабськими та перськими географами (аль-Балхі, аль-Істахрі, Ібн-Хаукаль, Джанхані) поряд з Куявією (Київська земля) і Славією. Аль-Істахрі писав: «Руси складаються з трьох племен, з яких одне ближче до Булгара... Друге плем'я, що живе далі за перше, називається Славією. Ще плем'я називається Артанією, а цар його живе в Артї». За свідченням цього ж автора, Артанія торгувала з країнами Арабського Сходу. З неї вивозили чорних соболів і свинець.

Деякі дослідники ототожнювали Артанію з територією антів, з Тмутараканню, інші – з Черніговом, Рязанню. В уяві ідеологів псевдослідницького "Волинського Дослідницького Центру «Рівне-Суренж», Артанія є центральною провінцією вигаданої ними Дулібської держави, власне Рось, з великим оборонним колом міст (Русколань) периметром майже у 800 км навколо міста Суренж – столиці Росі. З Артанії починалась міфічна держава дулібів у III ст. н.е. Артанія – міфічне державне утворення у 3–9 століттях у східних слов'ян на території сучасної України, породжене уявленнями авторів псевдоісторичної книги про міфічне місто Рівне-Суренж. Згадується арабськими та перськими географами (аль-Балхі, аль-Істахрі, Ібн-Хаукаль, Джанхані) поряд з Куявією (Київська земля) і Славією. Аль-Істахрі писав: «Руси складаються з трьох племен, з яких одне ближче до Булгара... Друге плем'я, що живе далі за перше, називається Славією. Ще плем'я називається Артанією, а цар його живе в Артї». За свідченням цього ж автора, Артанія торгувала з країнами Арабського Сходу. З неї вивозили чорних соболів і свинець.

Славія – один із центрів Русі до її об'єднання у IX столітті. Поряд із Артанією та Куявією згадується в арабськими авторами X століття Істахрі та Ібн-Хаукалем, які користувалися давнішими джерелами, зокрема твором Джайгані, який не дійшов до нас. Разом із Куявією та Артанією підтримувала широкі міжнародні торгові зв'язки – зокрема, з мусульманським Сходом.

За однією з гіпотез, Славія була ранньофеодальним об'єднанням племен, що існувало протягом VIII–IX століть. Славію локалізують на Півночі Русі, ототожнюючи з ільменськими слов'янами. Місто Славу ототожнюють із попередником Новгороду (це може бути Стара Ладога, існування якої в той час підтверджене археологічно). Також є гіпотеза, за якою Славія – вживана східними купцями назва одного з центрів початкової Наддніпрянської Русі Переяслава.

6. Термін «Київська Русь» є історіографічним і був сформований російськими істориками для позначення зв'язку з історією Росії. Згідно з нею історія Росії мала початковий державний період, коли центр знаходився в Києві, потім у Москві (Московська Русь), потім у Санкт-Петербурзі

Київська Русь або Русь (рус. Роусь) – монархічна держава варязької династії Рюриковичів у Східній Європі зі столицею в Києві. Виникла в 9 столітті в результаті завойовницьких походів варягів і об'єднання під їхньою владою східноєвропейських, переважно слов'янських, племен. В часи найбільшої могутності простягалася від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, і від верхів'їв Вісли на заході до Таманського півострова на сході.

Історики часто ділять політичну історію руської держави на три періоди. Перший період – швидкого зростання – охоплює майже 100 років – з 882 року, коли на престол у Києві сів Олег, до смерті Святослава I Хороброго у 972 році. Базуючись у вигідно розташованому в стратегічному плані Києві, варязькі князі підпорядковували собі найважливішу торговельну артерію по Дніпру – «шлях із варягів у греки», підкорили східнослов'янські племена й знищили своїх основних суперників у цьому регіоні. Так було створене величезне господарське й політичне об'єднання, здатне й готове кинути виклик могутній Візантійській імперії.

Другий період охоплює князювання Володимира I Великого (980–1015) та Ярослава I Мудрого (1034–1054), що було добою зміцнення Києвом своїх завоювань і досягнення ним вершини політичної могутності й стабільності, економічного та культурного розквіту. На противагу територіальному зростанню попереднього періоду тут переважає внутрішній розвиток. Дедалі відчутнішим стає закономірний порядок. Надзвичайно важливим було впровадження

християнства, що принесло нову культуру й докорінно змінило світосприймання та самовираження населення Київської Русі.

Наприкінці XI ст. територія Київської Русі простягалася від південних берегів Ладозького й Онезького озер до середньої течії Дніпра, а на заході – до Карпат, Прута і пониззя Дунаю. З другої половини XI ст. розпочалися процеси політичної роздробленості. Територія держави охоплювала величезний простір, але кількість людей була невеликою (на початку XI ст. територія Київської держави складала 1,1 тис. квадратних кілометрів, населення – близько 4,5 млн осіб).

Останній період характеризують безупинні руйнівні князівські чвари, зростаюча загроза нападів кочових племен та економічний застій. Деякі історики доводять, що всі ці лиха прийшли незабаром після смерті Ярослава I Мудрого у 1054 році. Інші схильні вбачати початки занепаду після князювання останніх вдалих правителів Києва – Володимира II Мономаха (1113–1125) та його сина Мстислава I Великого (1125–1132). Так чи інакше, коли князь суздальський Андрій I Боголюбський у 1169 році захопив і розорив Київ, а потім вирішив залишити його, повернувшись у свої північно-східні землі, стало очевидним, що політичне й економічне значення Києва впало. Остаточне зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 році ознаменувало собою трагічний кінець Київського періоду історії України.

7. Галицько-Волинське князівство або Королівство Русі (лат. Regnum Russiæ; 1199–1349) – південно-західне руське князівство династії Рюриковичів, утворено внаслідок об'єднання Галицького і Волинського князівств Романом Мстиславичем. З другої половини 13 століття стало королівством, головним законним спадкоємцем Київської династії та продовжувачем руських політичних і культурних традицій.

Галицько-Волинське князівство було одним з найбільших князівств періоду феодальної роздробленості Русі. До його складу входили Галицькі, Перемишльські, Звенигородські, Тереховські, Володимирські, Луцькі, Белзькі і Холмські землі, а також Поділля і Бессарабія.

Князівство проводило активну зовнішню політику в Східній і Центральній Європі. Його головними ворогами були Польща, Угорщина та половці, а з середини 13 століття – також Золота Орда і Литва. Для протидії агресивним сусідам Галицько-Волинське князівство неодноразово укладало союзи із католицьким Римом і Тевтонським Орденом.

Галицько-Волинське князівство занепало через відсутність міцної централізованої княжої влади і надмірно сильні позиції боярської аристократії у політиці. У 1340 році, у зв'язку зі смертю останнього повновладного правителя князівства, розпочався тривалий конфлікт між сусідніми державами за

галицько-волинську спадщину. У 1349 році Галичина була поступово захоплена сусідньою Польщею, а Волинь – Литвою. Галицько-Волинське князівство перестало існувати як єдине політичне ціле.

Кордони

Галицько-Волинське князівство було утворене наприкінці 12 століття, шляхом об'єднання Галицького та Волинського князівств. Його землі простягалися в басейнах рік Сяну, Верхнього Дністра та Західного Бугу. Князівство межувало на сході з руськими Турово-Пінським і Київським князівствами, на півдні – з Берладдю, а згодом Золотою Ордою, на південному заході – з Угорським королівством, на заході – з Польським королівством, а на півночі – з Литвою, Тевтонським Орденем і Полоцьким князівством.

Карпатські гори на південному заході служили природним кордоном Галицько-Волинського князівства, відділяючи його від Угорщини. У 1320-х роках цей кордон було відсунуто південніше у зв'язку з приєднанням галицькими князями Закарпаття. Західний кордон з Польщею затвердився по лінії, що проходила річками Яселкою, Віслоком і Сяном, а також суходолом на 15 – 30 км на захід від ріки Вепр. Незважаючи на тимчасові захоплення поляками Надсяння і приєднання Любліна русичами, західний кордон Галицько-Волинського князівства був доволі стабільним. Північна межа князівства пролягала ріками Нарев і Ясельда, на півночі Берестейської землі, але часто змінювалася через перманентні війни з Литвою. Східний кордон з Турово-Пінщиною і Київщиною проходив через Прип'ять, Стир, по правій стороні ріки Горині. Південна межа Галицько-Волинського князівства починалась у верхів'ях Південного Бугу і сягала верхів'їв Пруту і Серету. Ймовірно, з 12 по 13 століття територія сучасного Поділля, Молдавії і Нижнього Дунаю також знаходилась у залежності від галицьких князів.

Внутрішній поділ

Починаючи з 1199 року, межа між Галицьким і Волинським князівствами залишала по галицькій стороні міста Любачів, Львів, Голі Гори, Пліснеськ, а по волинській – Белз, Бужськ, Крем'янець, Збараж і Тихомль. Територія обох князівств поділялася на окремі землі або князівства.

Волинь утворювала одне Володимирське князівство зі стольним градом Володимиром, яке в результаті міжусобиць і спадкових поділів володінь було подрібнене на менші удільні князівства. Серед них були Луцьке князівство з центром у Луцьку, Дорогобужське князівство з центром у Дорогобужі та Пересопницьке князівство з центром у Пересопниці на сході, Белзьке князівство з центром у Белзі на півдні, Червенське князівство з центром у Червені на південному заході, Холмське князівство з центром у Холмі на заході, а також Берестейське князівство з центром у Бересті на півночі.

Галичина складалась з чотирьох основних князівств, які то ліквідовувались при сильній княжій владі, то знову виникали за її послаблення. Цими князівствами були Галицьке князівство з центром у Галичі у серці Підкарпаття, Звенигородське князівство з центром у Звенигороді на півночі, Перемишльське князівство з центром у Перемишлі на заході та Теробовльське князівство з центром у Теробовлі на північному сході. У середині 13 століття, в часі правління Данила Романовича, усі чотири землі Підкарпаття були об'єднані в рамках одного Галицького князівства. Складовою Галичини були також землі над середнім Дністром, що називалися з 13 століття Пониззям, а пізніше – Поділлям.

Поділ на малі землі-князівства зберігався до кінця 13 століття. Пізніше зустрічаються лише назви Галичини і Володимирії як назви двох складових частин Галицько-Волинського князівства.

Населення

Джерел, на основі яких можна провести підрахунки населення Галицько-Волинського князівства, не збереглося. У Галицько-Волинському літописі є згадки про проведення князями переписів і укладання списків підконтрольних міст і сіл, проте дані самих переписів відсутні, а списки населених пунктів, зазвичай, не повні. Відомо, що галицько-волинські князі часто практикували переселення мешканців з завойованих земель до Володимирщини, Холмщини і Галичини. Населення цих територій також збільшувалось за рахунок біженців з південних і східних князівств Русі, які «тікали з татар».

На основі історичних документів та топографічних назв можна припустити, що третина або більше й сьогодні існуючих поселень Галичини і Волині виникла не пізніше доби Галицько-Волинського князівства, а їх жителі були переважно слов'янами-руси́нами. Окрім них існували нечисленні поселення, засновані полоненими поляками, «литовцями» – прусами, ятвягами і литвинами, а також представниками кочових народів. У містах князівства існували ремісничо-купецькі колонії німців, вірменів, сурожців.

На думку багатьох сучасних українських істориків у Київській Русі одночасно відбувався процес етногенезу трьох народів – українців (на території Київської, Чернігівської, Переяславської, Волинської, Галицької земель), росіян (Володимиро-Суздальська, Новгородська, Псковська, Смоленська, Рязанська землі), білорусів (Полоцька, Мінська, Туровська землі).

ТЕМА 5. ЕТНІЧНІСТЬ ІСТОРИЧНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ РЕГІОНІВ

1. Природа регіональних утворень
2. Етнічна історія земель та регіонів

3. Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу

1. Природа регіональних утворень

Період Київської Русі завершив процес формування єдиної етнічної спільності східних слов'ян, що здобула назву давньоруської. Починаючи з XI ст. головним компонентом етнічності населення Русі-України стають етнотериторіальні утворення – історично-етнографічні регіони та їхні складові: етнічні та етнографічні землі. Кожне з територіальних утворень складалося за своєрідних умов та у різні періоди, від XI до XVIII ст. Про перші з таких утворень згадували ще давньоруські літописи, відокремлюючи із загальної спільності Рустію, Галицьку землю, Надбужжя, Холмщину (Забужжя), Підляшшя (Підлісся), Перемишлянщину, Надросся, Переяславщину, Київщину, Надпоріжжя, Підкарпатську Русь. Згодом, з XII–XIII ст., історичні документи фіксують й інші землі та міжземельні утворення: Червону Русь, Покуття, Поділля, Волинь, Чернігівщину, Полісся, а у пізніші часи, з XIV–XVI ст. – Запоріжжя, Бессарабію, Північне Причорномор'я, Берестейщину, а відтак, у XVII–XVIII ст. – Донщину, Гетьманщину, Задунайську Січ, Слобожанщину, Новоросію, Таврію, Кубанщину.

Процес формування регіональної етнічності поділяється на три основних етапи. Перший охоплює VI–X ст. і пов'язаний із етноплемінними утвореннями, що виявилось, зокрема, у їх самоназвах. Останні свідчать про усвідомлення людьми їхньої причетності до окремих племен, племінних союзів або субетнічних утворень у складі окремих племен. Адже населення ранньосередньовічного періоду називало себе полянами, деревлянами, сіверянами, дулібами, волинянами, бужанами, уличами, тиверцями, білими хорватами, русами. Спільною їхньою назвою наприкінці першого періоду стає етнонім «русь (русичи, руські люди)».

Другий етап відбувається у XI–XIV ст. з процесом дроблення держави на окремі етнотериторіальні частини, головною одиницею серед яких була земля. Вона являла собою територіально-політичне утворення, що на першому етапі залишалося залежним від центральної київської влади, а в міру здобуття «княжого столу» набувала більшої самостійності й навіть незалежності. Однією з перших і головних таких земель стала Київщина, що зароджувалася на етнічному ґрунті Русі, а відтак і Галичина, Чернігівщина, Сіверщина, частково Переяславщина, Підкарпатська Русь, Холмщина, Перемишлянщина, Берестейщина, Підляшшя, Волинь, Поділля, Надбужжя.

Здобуття окремими територіальними утвореннями статусу землі фіксувалося офіційними документами – грамотами, що означало їх відносну самостійність. Тривалість такої самостійності відбивалася на

етнокультурних особливостях населення землі, спричинившись до поступової трансформації землі як політично-територіального утворення в етнічну землю. Про етнокультурну своєрідність етнічної землі писав відомий етнограф XIX ст. Микола Симашкевич: «Мешканці, що її населяли, вважалися нібито окремою нацією і тому мали свої особливі закони та звичаї, свої, так би мовити, національні права й переваги, своїх особливих правителів, котрі титулювалися князями, господарями та дідичами землі».

Регіональна своєрідність етнічності населення України різко окреслюється на третьому етапі – XV–XIX ст. – у зв'язку з колонізацією її окремих земель сусідніми державами: Угорщиною, Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Румунією, Росією, Чехо-Словаччиною, а згодом, у XVI–XVIII ст., – колонізацією українцями «вільних», «слободних» земель Південного Сходу та Сходу.

Колонізація окремих українських земель іншими державами і народами територіально розмежувала людність України, стримуючи процес її етнокультурної консолідації і формуючи водночас регіональність культури. Етнічність урізноманітнювалася й внаслідок міграції в Україну населення з країн-колонізаторів: угорців, поляків, румунів, євреїв, росіян та ін.

Колонізація українських земель відбувалася без врахування кордонів колишніх земель, міжземельних об'єднань або етноплемінних союзів, хоча поодинокі винятки й були. По суті, не змінилися етнокультурні кордони Підкарпатської Русі, захопленої Угорщиною; Буковини, що колонізувалася у різні часи різними країнами. Інші колонізовані частини України не відповідали колишнім територіальним одиницям.

Отже, історично склалося так, що на території України формувалася складна система різноманітних історично-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць: одні з них повторювали кордони літописних східнослов'янських племен, інші – союзів племен, треті – земель, четверті – кордони колонізованих сусідніми країнами районів, п'яті – межі новоосвоєних українським населенням земель.

Певне значення для етнорегіональної розмаїтості мала також географічна своєрідність країни, її великі природні області: рівнинна, гірська, поліська, в межах яких історично розселялися різні племінні утворення. Навіть якщо їхні мешканці мали відмінну первинну культурну основу, тривало проживаючи в однакових природних умовах, згодом набували схожих культурних рис з іншими племенами цієї природної зони. Така етнокультурна трансформація з часом визначила зональність регіональної культури, що залежала ще й від характеру міжплемінних, міжземельних або міжетнічних спілкувань.

Отже, усе розмаїття територіальної етнічності населення України, що формувалося історично та під впливом природних чинників, можна подати у вигляді такої системи різнорівневих етнотериторіальних одиниць:

1. Природно-історичні області.
2. Історично-етнографічні регіони.
3. Історичні зони.
4. Етнографічні райони.

Природно-історична область – найбільш усталена одиниця, оскільки визначальним ядром у ній є географічне середовище. Саме воно відбилося на формуванні спільних рис у заняттях і культурі, як правило, кількох етноплемінних утворень або земель. В Україні можна виділити чотири основні природно-історичні області: Полісся, Карпати, Лісостеп (Рівнину) та Степ. Кожна з областей поділяється в свою чергу на низку зон. Скажімо, Полісся – на Західне (Волинське), Центральне (Київське) та Східне (Чернігівське); Карпати (назва походить від імені давніх племен – карпів, котрі були розселені в західних районах України) – на Передкарпаття, власне Карпати і Закарпаття; Рівнина – на Лівобережжя (Дніпра) і Правобережжя; Степ – на Східний (Донбас), Центральний (Таврію) і Західний (Буджак).

Історично-етнографічний регіон – це етнотериторіальне утворення в рамках усього етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви зафіксовані в історичних документах, крайовій символіці та в історичній пам'яті людей. Це – основна одиниця в системі районування, оскільки пов'язана із давнім етнічним корінням, ґрунтуючись, як правило, на племінній основі, оскільки її історично-етнографічні особливості визначалися і певною своєрідністю природних умов.

В Україні історично склалося п'ятнадцять історично-етнографічних регіонів: Середня Наддніпрянина, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Підкарпатська Русь (Підкарпатська Україна), Буковина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Запорізька Січ, Донщина, Слобожанщина і Сіверщина.

Головною складовою історично-етнографічних регіонів є колишня земля, що з часом набувала значення історичної області. Серед найдавніших земель відомі Надбужжя, Холмщина, Перемишльщина, Галицька земля, Наддністріянина, Попруття, Подесняння, Надросся, Надтясминщина, Переяславщина, Надпоріжжя, Буджак, Надслуччя, Подоння; серед земель, освоєних українським людом, найбільш відомі «задніпровські місця»: Українська лінія, Нова Слобода, Нова Сербія, Слов'яно-Сербія, Новоросія, а серед земель, що колись становили єдиний етнічний масив України, – Кубанщина, Мармарощина, Берестейщина, Сновська земля.

Усі названі складові системи історично-етнографічних регіональних утворень – поліетнічні, включають у переважно українську основу іншоетнічні субстрати. Виняток становлять етнографічні утворення, що формувалися лише на українському етнічному ґрунті як прояв певних історичних процесів: або як результат трансформації давніх племен, або як наслідок впливу культури сусідніх держав на певні українські землі. Такі утворення – **етнографічні групи** – мають своєрідні риси в традиційно-побутовій культурі. На українському етнічному ґрунті нині збереглося п'ять етнографічних груп: гуцули, бойки, лемки, поліщуки та литвини.

Отже, внаслідок поетапного розвитку етнічності склалася надзвичайно різноманітна її структура, у первісних засадах якої спостерігалася строкатість археологічних культур та етноплемінних компонентів, а наступні нашарування додали етнорегіональну розмаїтість та іншоетнічні вкраплення.

Строкатість та багатшаровість етногенетичної основи населення України стверджує його антропологічний склад, сформований на базі східнослов'янських племен, які мешкали на півдні Східної Європи. У цілому населення України належить до великої європейської раси.

Так, носії ямної культури, що жили на Лівобережжі, належали до східної гілки індоєвропейців – індоіранців; носії культури Закарпаття – до північних фракійців; мар'янівсько-бондарихинської – до угро-фінів; нарешті, носії тшинецько-комарівської культури, зокрема білогрудівської (її племена населяли лісостепову смугу Правобережної України – від Середнього Дніпра до Збруча), належали до слов'ян. Власне вони і склали ядро східних праслов'ян – протоукраїнців.

2. Етнічна історія земель та регіонів

Середня Наддніпрянщина – історично-етнографічний регіон України, якому належить визначальна роль у формуванні східного слов'янства, давньоруського населення, а пізніше й українського етносу та української нації. Кожен з етапів етно- і націогенетичного процесу, що заміщувався на території Середньої Наддніпрянщини, мав логічне завершення у творенні державності: Київської Русі, Козацької республіки (Запорізької Січі), Української народної республіки, нарешті, суверенної держави – України.

Ядро українського етносу формувалося на землях Середнього Дніпра на основі трьох східнослов'янських племен – полян, сіверян і деревлян, пріоритет серед яких належить полянам (це засвідчує літописець: «Поляне, яже нинє зовомая русь»). Етногенетичним кодом консолідаційного процесу східного слов'янства було, як вже зазначалося, поняття «рос», пізніше «Рус» – «Руська сторона» – «Русь» – «Руська земля» – «Київська Русь». Відповідно до цього змінювалась і назва краю (крайноніма) – Середньої Наддніпрянщини:

зародившись у VII ст. від топоніма «рос – рус», вона до IX ст. означала невеличку територію поблизу Києва – «Руську сторону»; із зростанням Києва в політичному житті східних слов'ян – територію майже всього Середнього Дніпра – Київщину і лише з XVI ст. – територію центральної України. Власне ця територія (а вона охоплює нинішні Черкаську та Київську області, південні райони Чернігівської, південно-західні райони Полтавської, північні райони Кіровоградської та північно-західні райони Дніпропетровської областей) і стала з XVI ст. називатися Середньою Наддніпряниною.

На стадії формування земель Середня Наддніпрянина включала три землі: Київщину, Переяславщину і Чернігівщину. Дві останні до XI ст. підкорялися Києву, становлячи єдине ціле утворення. Починаючи з XI ст. зростає роль Чернігівської землі, що зароджувалася на території двох слов'янських племен: чернігівських полян і західних сіверян, відомих ще під назвою «сівера».

Зі здобуттям незалежності Чернігівська земля одержує назву Сіверської і об'єднує, по суті, дві землі: Чернігівську та Новгород-Сіверську. Остання у XII ст. здобуває «княжий стіл», тобто незалежність. Внаслідок цього визначився кордон між Чернігівщиною і Новгород-Сіверщиною: до Чернігова («Сіверщині») відійшла територія Нижньої Наддеснянщини, а до Новгород-Сіверська – в районі Сновська і Стародуба. Саме тому остання дістала назву Сновської землі. У подальшому обидві землі зміцнюють свою самостійність, дещо віддаляються від Києва, формуючи власні культурні цінності та етнічність, набувають пізніше статусу окремого історично-етнографічного регіону.

Середня Наддніпрянина, зміцнюючись, територіально збільшувалася. Вона займала весь правий берег Дніпра, відомий у XII ст. як «Київська сторона», на відміну від Лівобережжя («Чернігівської сторони»). Пізніше «Київська сторона» розширилася, включивши Переяславську землю, що поступово втрачала статус незалежності.

Контури Середньої Наддніпрянини окреслювалися такими кордонами. На правому березі Дніпра її північні рубежі сягали Прип'яті, Березини та Німану; західний кордон проходив по Надгоринню; південно-західні включали Надбужжя, котре являло собою своєрідний щит від тиску з боку Галича та західних сусідів.

Порубіжне становище Надбужжя між двома сильними землями – Київською і Галицькою – обумовило його виокремлення в окрему землю, а пізніше і князівство. Проте згодом воно втрачає самостійність, увійшовши до складу Подільської землі. Отже, Надбужжя не перетворилося на окремий

регіон, залишившись у статусі етнічної землі в складі Подільського історично-етнографічного регіону.

Подібні процеси відбувались і на південних кордонах Середньої Наддніпрянщини, територія яких здобула назву «Південна Наддніпрянщина». Це була, власне, прикордонна смуга із неспокійними сусідами – степовими кочівниками: хозарами, печенігами, а пізніше половцями. В ході боротьби з ними руські люди Київщини поступово просувалися на південь, освоюючи нові землі. Етапними рубежами такого просування стали етнічні землі Надросся, Надтясминня, Надпоріжжя. Суміжне становище Надпорізьких земель постійно вимагало їх зміцнення й припливу населення, серед якого були і втікачі від феодального, національного та релігійного гноблення. Все це згодом обумовило унікальне соціальне явище — козацтво, що стало етнокультурною основою самостійного і великого історично-етнографічного регіону — Запорізької Січі.

Щодо Середньої Наддніпрянщини, то вона, увійшовши, згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р., до складу Росії, одержала назву Гетьманщини, а після скасування у 1764 р. гетьманського управління — Малоросії (Малоросійської губернії), в науці більш відомої під назвою «Лівобережна Україна».

Галичина — історично-етнографічний регіон Західної України, що сформувався на землях не лише власне Галицької землі (її назва походить від Галича — столиці Галицько-Волинського князівства, етимологію якого пов'язують із словом «галка», котра, до речі, була гербовим знаком Галича, або з словом «гальс» — сіль), але й Чермних земель. *«Ся земля (Русь), — писав літописець, — поділялася назвою на «Чермну», або «Червону Русь» по землі, де виробляли красильні трави і червець в країні полуденної, і на «Білу Русь» по великих снігах, випадаючих в стороні північній».* Цю землю підкорив у 981 р. Володимир Святославич: *«В лето 6489 иде Володимир к Ляхом и зая грады их Перемышль, Червень и иные города, иже и до сего дне под Русью».*

Проте навіть після підпорядкування західного краю Києву Червенські землі залишалися відносно самостійними і складалися з кількох земель: Перемишлянщини, Теремовлянщини, Звенигородщини та Холмщини. Щодо останньої, то вона, увійшовши пізніше до складу Польщі, відома також і під іншими назвами: Холмська Русь, Забузька Русь (вона розташовувалася на Правобережжі Західного Бугу), Підляшшя, Підлясіє (у польській транскрипції — Підляхія). У XII ст. вони були об'єднані князем Володимирком у єдине Галицьке князівство, яке називалося ще й Галичиною.

Основною територією Галичини були землі карпатських хорватів (вони генетично пов'язані з племенем карпів) та північно-західні окраїни тиверських

земель, а частково землі уличів і тиверців у Нижній Наддністрянщині та у Нижньому Подунав'ї.

Створення об'єднаного Галицько-Волинського князівства на базі племінних союзів дулібів-волинян, карпатських хорватів, тиверців і частково уличів відбулося у 1199 р. У XII ст. Галицько-Волинське князівство досягло найбільшої могутності, становлячи сильну конкуренцію Київській Русі і могутній щит проти Польщі та Угорщини. Однак вже на початку XIII ст. Галичина через смути втрачає колишню могутність, потрапляючи в залежність від Угорщини, а з 1387 р. – Польщі. Завершився майже 400-річний період перебування Галичини, Прикарпаття і Українських Карпат у складі Київської Русі. Галичина надовго була відірвана від інших українських земель, перебуваючи під владою Польщі як «Руське воєводство». В його складі були Львівська, Перемишльська і Сяноцька, а пізніше ще й Белзька та Холмська землі.

Після першого поділу Польщі у 1772 р. Галичина підлягала Австрії, а з 1867 р. – Австро-Угорщині. З розпадом останньої на її основі була створена Західно-Українська Народна Республіка, що у 1919 р. возз'єдналася з Українською Народною Республікою. Внаслідок українсько-польської війни Східна Галичина увійшла до складу Польщі під назвою «Східна Малопольща». Нині Галичина (по суті, Східна Галичина) включає Львівську, Івано-Франківську та більшість районів Тернопільської області.

Поділля як етнічна земля в історичних документах згадується під різними назвами: «Подолля», «Подолле», «Подол» – з XIII ст. так іменували дольну, тобто нижню, частину Галицько-Руського князівства. А до XIII ст. ця територія була відома як Русь Нижча, або Русь Дольна. Як самостійна земля, Поділля згадується з XIV ст., зокрема в грамоті князя Олександра Кориатовича, який іменував себе «господарем землі Подільської». Його наступники називали себе вже «князями Поділля».

Протягом сторіч найменування «земля Подільська» неодноразово змінювалося, зберігаючи, однак, ключове поняття «Подол», що означало землі по долу між Південним Бугом і Дністром. З 1434 р. Поділля втрачає незалежність і цілісність: одна його частина під назвою «Подільське воєводство» увійшла до складу Польщі, друга – «Брацлавське воєводство» – до складу Великого князівства Литовського. Після першого поділу Польщі Подільське та Брацлавське воєводства відійшли до Росії, перетворившись на області, згодом – намісництва, а з 1796 р. – Волинську та Подільську губернії. Такий адміністративний поділ зберігся до 1917 р. Після громадянської війни Подільську губернію було скасовано. На її території утворилися у 1932 р. Вінницька, а в 1937 р. – Кам'янець-Подільська (з 1954 – Хмельницька) області

УРСР. Західні землі Поділля увійшли до складу Польщі і лише у 1939 р. були возз'єднані з УРСР, утворивши Тернопільську область.

Найбільша територія Поділля припала на XI–XII ст., простягаючись від верхів'їв Дністра та Південного Бугу до Чорного моря. *«Край Подільський надзвичайно великий, – писав хроніст XVI ст. Гваніні, – з півдня він жається кордонів Молдавії і Валахії, а зі сходу над рікою Доном при Меотійському озері, при морі Євксинському до самих татар Перекопських»*. Тепер Поділля як історично-етнографічний регіон включає Вінницьку, Хмельницьку (окрім північних районів) та східну частину Тернопільської області.

Полісся – північні області України, що межують з Білоруссю та Росією. Назва «Полісся» трапляється в давньо-руських літописах, зокрема в Іпатському під 1274 р.: *«...Мстислав Данилович пошел... от Копыля ку Польсью»*. Пізніші літописи згадують цей лісистий край під різними назвами – «Полесье», «Полясе», «Подлясье», «Палессе», «Полісся», – що нерідко поєднувалися з назвами сусідніх земель: Наддніпрянщини, Київської землі, Сіверської землі, Волині, України, Підляшшя, Білої Русі, Чорної Русі, очевидно, для того, аби підкреслити природні особливості названих земель. Як самостійна земля Полісся відоме з XIV ст. і прив'язувалося переважно до Надприп'ятщини, що складала основу Турово-Пінського та Чернігівського князівств. Так, польські дослідники XIV–XVI ст. Поліссям вважали Берестейську та Турово-Пінську землі, розташовані між Руссю, Литвою, Волинню, Мазовією і Пруссією.

Більш точні дані про кордони Полісся дають картографи XVII ст. Г. Гаррітсон і Г. Боплан. Гаррітсон, наприклад, до Полісся відносив області від Бреста до Мозиря і від Пінська до Волині. Щодо Боплана, то він, окреслюючи межі Українського Полісся, називав область, обмежену річками Прип'ять та Горинь. Така локалізація Полісся співвідноситься і з етнічною історією населення цього краю. Саме в цьому регіоні сусідили декілька слов'янських племен: поляни, сіверяни, деревляни, волиняни та дреговичі, епіцентр контактування між якими лежав в трикутнику Горинь – Прип'ять – Ясельда.

Щодо Полісся, то воно у XVII ст. було поділене на дві частини: на Лівобережну, що підпала під вплив Росії, і Правобережну – сферу впливу Польщі. На цій основі сформувалися дві етнографічні зони Полісся: Наддеснянська (Лівобережна, або Чернігівська) і Надприп'ятська (Правобережна), вододілом між якими став Дніпро. Відповідно до нинішнього адміністративного устрою України Полісся як історично-етнографічний регіон включає Чернігівську область, північні райони Київської та Житомирської областей.

Сіверщина є своєрідною перехідною етнокультурною зоною від України до Московщини, від України до Росії, її населення формувалося здебільшого на антській основі, на стику міжплемінних об'єднань сіверян та радимичів, розселених у долах Десни, Сейму та Сули. Крім автохтонного «сіверського» населення, на Сіверщині розселялися етнічні групи сусідніх земель, переважно росіяни та частково білоруси, утворивши декілька етнографічних груп.

Слобожанщина (Слобідська Україна) – історично-етнографічний регіон України, що формувався на перетині осілої й кочової людності, в зоні інтенсивних контактів та взаємовпливів різних культур. Колись ці споконвічні українські землі звалися Заліською Україною, «полудневими» землями, а в більш віддалені часи – Стародубщиною, Сновщиною, Подонням. Тривалий час Слобожанщина була «диким полем» між Україною, Росією та Кримським ханством.

Власне, українська колонізація Слобожанщини дала змогу Московській державі пересунути її південні кордони від Путивля до Війська Запорізького, поступово заселяючи нові землі російськими поселенцями. Колонізаційна хвиля охопила також біглих кріпосних з центральних губерній Росії, а з другої половини XVIII ст. – російських селян, переселених поміщиками на «слободні землі». Саме вони стали основою етнічно змішаних поселень Слобожанщини. Певну роль у заселенні Східної Слобожанщини відігравало і донське козацтво, що часто взаємодіяло з українським козацтвом.

Донщина (Подоння, Донбас) – частина східно-слов'янських земель (сучасні Донецька та Луганська області), які інтенсивно колонізувалися українцями, а також росіянами та іншими національними групами людей у XVII–XVIII ст., після їхнього звільнення від Кримського ханства і Туреччини. Це, власне, «слободні» землі, Дике поле, Гуляйполе та інші.

Нижня Наддніпрянина, відома ще як «Південь України», «Українське Причорномор'я», «Таврія», разом з Донщиною становила Український степ, де 5000 років тому розташовувалася одна з найдавніших прабатьківщин трипільської культури, що поширювалася до Середньої Наддніпрянини. Відтоді Українське Причорномор'я було заселене слов'янською людністю; понад 1000 років тому воно становило ядро розселення східнослов'янських племінних об'єднань уличів і тиверців, а відтак стало зоною степових кочівників.

Бессарабія (Південна) – історично-етнографічний регіон України, що склався в Придунав'ї та Нижньому Подніпров'ї. Починаючи з V ст. Бессарабія заселялася слов'янами, зокрема племенами уличів і тиверців. Назва «Бессарабія», або «Цара бессарабська», тобто «земля Бессараба» відома з кінця

XV – початку XVI ст. У волосько-болгарських грамотах XV ст. так називали Валахію разом із Придунайськими землями.

У середині XIV ст. територія Бессарабії увійшла до Молдавського князівства, а з початку XVI ст. її південна частина – Буджак та північна – Хотинська земля були підкорені Туреччиною. Згідно з Бухарестською мирною угодою 1812 р. Бессарабія була приєднана до Росії, спочатку в статусі намісництва, а пізніше – губернії. З 1924 р. Південна Бессарабія увійшла до складу Молдавської автономної республіки, а після утворення Республіки Молдавії – до складу України. Тепер Південна Бессарабія входить до складу України, Північна – до складу Молдови.

Буковина – історично-етнографічний регіон України, що формувалася на стику різних земель, держав і народів, був тривалий час відірваним від українського материнського етнорегіону. З XII ст. вона входила до складу Галицького, згодом Галицько-Волинського князівств, у XIV ст. була підкорена Угорщиною, а з 1359 р. стала складовою Молдавського князівства, пізніше – Румунії.

Етнічна історія Буковини сягає Шипинської землі, що зберігала свою автономію і в складі Молдавського князівства. В грамоті короля Владислава 1433 р. вона визначається як земля, що лежить поза «землею Волоською» – «межи нашою землею Руською (Галичиною) й землею Волоською». У середині XV ст. автономію Шипинської землі було ліквідовано і поділено на цунати (волості). Хотинський та Чернівецький цунати стали відомі під назвою «Буковина». Нині вона включає Чернівецьку область. Щодо назви «Буковина», то вперше вона з'являється в грамотах молдавських господарів у XIV ст. і пов'язана з природною особливістю краю – буковими лісами.

Покуття – етнічна земля українців, розташована у верхів'ях Дністра та Пруту. Вона згадується ще давньоруськими літописцями: «...людей з Покутя и Подоля забрали були турки». *Щодо етнічної історії, то Покуття тривалий час підпорядковувалося різним князівствам: то як «південно-східна частина Галичини», то як «область Буковини».* Статус самостійного регіону Покуття здобуло в XVII ст. Східний кордон Покуття розпочинався від Дністра поблизу Червонограда, далі йшов на південь до річки Прут, де впадає Черемош, піднімався в його верхів'я до Карпатських гір. Західний кордон Покуття становив хребет Карпатських гір, на північному заході він пролягав по річці Свиця.

Отже, Покуття являло собою трикутник, межуючи з Поділлям і Молдаво-Валахією, Трансільванією та Червоною Руссю. Аналогічні обриси і сьогоденного Покуття, розташованого на стику трьох історично-

етнографічних регіонів: Галичини, Поділля та Буковини (це значна частина Івано-Франківської області), що, власне, і визначило його назву.

Підкарпатська Русь (Підкарпатська Україна, Угорська Русь) – історично-етнографічний регіон України, що нині включає Закарпатську область. Починаючи з XII ст. Підкарпатська Русь була підкорена Угорщиною, возз'єднавшись з Україною лише у 1940 р. Прикордонна смуга з Угорщиною пролягала на південь від прикарпатських хребтів, північним кордоном слугувала Тиса; кордон, що роз'єднував землі України, загарбані Польщею, Угорщиною та Молдавією, проходив по хребту Лісистих Карпат, котрі угорські хроністи називали «горами Русів».

Запорізька Січ (Запоріжжя) – історично-етнографічний регіон, що формувався на кордоні з кочовими народами Степу, історичними етапами якого стало утворення двох головних етнічних земель: Надпоріжжя та Запоріжжя. Ще у X ст. в районі Дніпровських порогів, поблизу острова Хортиця, для охорони купецьких караванів від нападів степовиків виникають укріплені поселення, що в XII–XIII ст. перетворилися на справжні городища. Поступово складалася відносно незалежна земля Надпоріжжя.

Таким чином, козацтво як соціальне явище виникло набагато раніше етноніма. Вперше назва «козаки» згадується в XIV ст., спочатку в половецьких словниках та актах італійських колоній в Криму, а в 1492 р. – в українських літописах. Тоді ця назва означала людину неосілу, «степового добувача», «їздити у козацтво», «козачкувати» значило те саме, що промишляти в степах. Центром українського козацтва було Запоріжжя – земля на південь від Дніпровських порогів, яка в ході національно-визвольної війни постійно розширювалася, а по суті, ставала територіально-політичним утворенням. З 1650 р. ця частина України дістала назву Гетьманщини, що проіснувала до 1779 р., тобто до скасування Запорізької Січі російською імператрицею Катериною II. Історична пам'ять зберегла її первісну назву – Запорізька Січ, як і її історичних земель – Запоріжжя та Надпоріжжя («Козацтва»).

3. Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу

Це питання досі слабо вивчене у нашій науці, належно воно може бути з'ясоване лише на основі докладного картографування реалій традиційної народної матеріальної і духовної культури на території всієї України й опрацювання відповідних атласів хоча б основних компонентів цієї культури.

У лютому 1956 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (Київ) була проведена спеціальна нарада, присвячена проблемі етнографічного районування України. Разом з етнографами в ній взяли участь діалектологи, фольклористи, економісти, мистецтвознавці, історики. Беручи до

уваги матеріали доповідей, виступів і широкого обговорення, учасники наради запропонували етнографічне районування України кінця XIX – початку XX ст. з виділенням таких основних зон: Полісся, Карпати, Правобережна і Лівобережна Україна (Подніпров'я), Галичина і Степова Україна. В цьому районуванні очевидні неточності. Скажімо, Галичина – історично-адміністративне поняття, за цим поділом залишаються Північна Буковина і Закарпаття.

Вже у книзі «Народи європейської частини СРСР» (М., 1964. – Т. 1) до схеми етнографічного районування України внесено істотні корективи. Як і в українській діалектології, виділяються три великі регіони: Центральньо-східний (точніше: південно-східний), Північний (поліський), Західний (південно-західний), які мають свої райони і підрайони. Приблизно в цьому ж плані подано етнографічне районування в книзі «Культура і побут населення України» (К., 1991) та в інших виданнях. Це районування також не зовсім переконливе, але з певними уточненнями і поправками може бути запропоноване як робоча схема.

І. Центральньо-східний регіон охоплює велику територію центральної та південно-східної України. До нього належать сучасні Київська, крім північної частини, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Харківська, південні райони Чернігівської і Сумської областей, вся південно-степова частина України (Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області), південно-східні райони Житомирської, східні Вінницької та північні райони Автономної Республіки Крим.

У складі цього етнографічного регіону виділяються три райони: Середнє Подніпров'я, Слобідська Україна, або Слобожанщина, і Південна степова частина.

Середнє Подніпров'я (більша частина Київської та Полтавської, Черкаська і південна частина Чернігівської, південно-східна Житомирської, південно-західна Сумської, східна Вінницької, північна Кіровоградської та північно-західна Дніпропетровської областей) – один з найдавніше заселених районів української землі, осереддя інтенсивного процесу формування русько-українського етносу. **Слобожанщина (Слобідщина)** охоплює східну частину України – теперішні Харківську, південно-східну частину Сумської, північно-східні райони Дніпропетровської, східні Полтавської, північні Донецької, Луганської областей та суміжні західні райони Белгородської і Воронежської областей, які тепер входять до складу Росії. Назва цього історико-етнографічного району походить від того, що в період інтенсивного його заселення (XVII–XVIII ст.) переселенці з Лівобережної та Правобережної

України, з Росії, отримавши тут на певний час різні пільги («свободи»), засновували поселення – слободи або поселення на "слободах".

Південь України. Охоплює територію Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, південні райони Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та північні Кримської областей. Це степова частина України, яка в давнину була тереном проживання різних кочівників.

З XV–XVI ст. основним фактором українського заселення Дикого поля слугували козацтво і **Запорозька Січ**. Запорізькі землі сягали до гирла Дніпра і широко простягалися обабіч його пониззя від р. Кальміус на сході до Південного Бугу на заході. Охоплювала сучасні Дніпропетровську, Запорізьку, частково Донецьку, Херсонську області.

II. Українське Полісся – це етнографічний регіон, що зі сходу на захід простягається всім північним краєм України і разом із суміжним Білоруським Поліссям, так званим Брянсько-Жиздринським Поліссям у Росії, Люблінським Поліссям у Польщі належить до однієї зі своєрідних географічних та історико-етнографічних областей слов'янського світу – Полісся.

Українське Полісся на півночі межує з Білоруссю й охоплює північні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. У західній частині до нього історично і на основі мовно-етнографічних даних належать південна смуга Брестської області (нині у складі території Білорусі) та Підляшся (нині в складі Польщі). Південна етнографічна межа Українського Полісся визначається приблизно від Західного Бугу і далі на схід за умовною лінією північніше міст Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський, Житомир, Київ, а на Лівобережжі – Ніжин, по р. Сейм до сучасного кордону України з Росією у Курській області.

Залежно від положення щодо Дніпра Українське Полісся поділяється на правобережне й лівобережне. Відповідно поширені назви Східне і Західне Полісся. Західне називають також Прип'ятським, Східне – Наддеснянським. Наукова література подає і поділ Полісся відповідно до адміністративного районування: в минулому – на Волинське, Київське, Чернігівське (за назвою губернії), а в наш час – Волинське, Рівненське, Житомирське, Київське, Чернігівське (за назвою області).

III. Західний (південно-західний) регіон. З етнографічного погляду він найскладніший і дуже різноманітний. У межах сучасної державної території України – це Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, південні райони Волинської і Рівненської областей, а також частина Вінницької.

У межах різних природно-географічних зон західноукраїнського регіону (волинсько-подільської, підкарпатської, карпатської і закарпатської)

виділяється кілька історико-етнографічних районів: Волинь, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття. Ці етнографічні райони переважно збігаються з ареалами групування локальних діалектно-говіркових рис української народної мови.

Волинь охоплює басейн верхів'я правих приток і середнього поріччя Західного Бугу – південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північно-західну смугу Хмельницької, північні райони Тернопільської і Львівської областей. До етнографічної Волині прилягає на заході лівобережне Побужжя – Холмщина, корінне населення якої з історичного етногенетичного й етнокультурного поглядів однорідне зі суміжними волинянами. Сьогодні Холмщина належить до Хелмського воєводства Польщі, її українське населення після Другої світової війни було насильно депортоване з рідної землі.

Поділля – історико-етнографічний район, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівобережного середнього Придністров'я. Він охоплює більшу частину Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та суміжну з ними на півдні – частину Чернівецької, на заході – частини Івано-Франківської та Львівської областей. В етнографічній літературі Поділля розділяють на Східне, Західне, Буковинське.

Своєрідним західним продовженням подільського етнографічного ареалу, що входить у зону Прикарпаття, є **Опілля**. Це поняття більш відоме в географії, ніж в етнографії. Ним визначається територія північно-західної частини Подільської височини у межах Львівської, Івано-Франківської і центрального західного виступу Тернопільської областей. З етнографічного погляду ця територія вивчена досі дуже слабо, хоч уже сам її простір, розміщення між Волинню та Прикарпаттям становлять чималий науково-пізнавальний, зокрема історико-етнографічний інтерес.

Своєрідним етнографічним районом зони Прикарпаття є **Покуття**. Ця давня назва трапляється вже у джерелах XIV ст. як визначення адміністративно-територіальної одиниці. Завжди назва Покуття стосується південно-східної низинної частини теперішньої Івано-Франківської області, його північною межею вважається Дністер, південною – гори, південно-східною – кордон з Буковиною. Певні розходження стосуються лише окреслення західної межі. Із врахуванням даних мовознавства й етнографії її визначають річками Бистриця і Бистриця-Солотвинська на північному заході та суміжною Гуцульщиною на південному заході. Це сучасні Городенківський, Коломийський, Снятинський, Тлумацький, північно-східна смуга Богородчанського, Надвірнянського, Косівського районів Івано-Франківської області.

Ще одним підрайоном Прикарпаття є **Українська Буковина**. Цією назвою історично визначається південно-східна частина західноукраїнської землі, політико-адміністративна одиниця, що переважно просторово збігається зі серединною частиною сучасної Чернівецької області.

Яскравою етнографічною своєрідністю вирізняється карпатська зона західноукраїнського регіону. Вона поділяється на три **історико-етнографічні райони**: Гуцульщину, Бойківщину і Лемківщину

Гуцульщина. Поселення гуцулів займають східну частину Українських Карпат: теперішні Верховинський, Косівський (без північної смуги), південна частина Надвірнянського та Богородчанського районів Івано-Франківської, суміжні Путильський і південна частина Вижницького та Сторожинецький райони Чернівецької і Рахівський Закарпатської областей. До історико-етнографічної Гуцульщини належать у південно-східній частині північні місцевості Сигота і Вишівка, що тепер входять до території Румунії.

Бойківщина – суміжний з Гуцульщиною на заході етнографічний район, що займає центральну частину Українських Карпат. Гуцульсько-бойківське пограниччя проходить приблизно по межиріччі Лімниці та Бистриці-Солотвинської на північних схилах Карпат і Тересви у Закарпатті, на заході межує з Лемківщиною у верхів'ях Сяну й Ужа. Північна межа проходить карпатським передгір'ям, а південною можна вважати південні схили Карпат у Закарпатті. Окреслена територія охоплює південно-західну частину Рожнятівського і Долинського районів Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Великоберезівського, Воловецький і Міжгірський райони Закарпатської області. У верхів'ї Стривігору частина етнографічної Бойківщини належить тепер до території Польщі.

Лемківщина – найдалі висунутий на захід історичний край української землі. Займає західну частину Карпат по обох схилах так званих Низьких Бескидів. Карпатський вододільний хребет поділяє Лемківщину на південну (закарпатську) і північну (прикарпатську). Східною межею південної частини вважається р. Уж. Дехто цю межу пересуває далі на схід до р. Боржави – на тій підставі, що населення цієї території називають лемаками, або лемками. Західною межею південної частини є р. Попрад. Північна частина простягається від Сяну на сході до Попраду з Дунайцем на заході. З усієї цієї території лише частина південно-східної етнографічної Лемківщини належить тепер до України (частина Великоберезнянського і Перечинського районів Закарпатської області), основна ж частина – вся північна Лемківщина – до Польщі, а південно-східна – Пряшівщина – до Словаччини.

Закарпаття. Значну частину українського Закарпаття займає територія розселення трьох етнографічних груп українських горян, що разом з північною (галицькою) зоною творить історико-етнографічні райони Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини. Підгірська й низовинна частина Закарпаття поза територією розселення гуцулів, бойків і лемків характерна тим, що тут поряд з українцями значно густіше, ніж у гірській частині, проживають розсіяно і компактними групами представники сусідніх етносів, зокрема угорців, румун, словаків, чехів, а також німецькі колоністи і цигани.

Отже, такою є загальна схема етнографічного районування України за даними досліджень і етнографічного матеріалу другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст

Як свідчать дані соціологічного опитування, проведеного центром Разумкова в квітні 2005 року 47,4 % українських громадян визнають наявність розколу за регіональною ознакою. Проте регіональна диференціація в Україні набагато складніша, ніж стереотипізований поділ на Західну та Східну Україну. Адже неможливо не брати до уваги існування ще двох великих регіонів – Центру та Півдня, які характеризуються і спільними, і відмінними рисами із Заходом та Сходом, а Центр має величезний потенціал консолідації й синтезу регіонального розмаїття України. До того ж і Схід, і Захід також регіонально диференціюються, наприклад, на Заході вирізняють ще чотири субрегіони – Галичина, Волинь, Закарпаття та Буковина. Все ж регіональні ідентичності Західної та Східної України найбільш акцентовані, знакові в масовій свідомості, ЗМІ, політичному дискурсі, науковій літературі й найбільше впливали та впливають на суспільно-політичні процеси у сучасній Україні.

Водночас слід наголосити, що більшість науковців сходяться на тому, що Україна складається з чотирьох субрегіонів з різною історичною традицією, різними типами політичної культури і специфічною електоральною свідомістю:

- Західний регіон: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;
- Центральний регіон: Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області;
- Східний регіон: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області;
- Південний регіон: Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим.

За національно-патріотичною та мовною складовою в Україні можна виділити два ідеологічних полюси:

- Західний (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська область), який характеризуються абсолютним домінуванням, українського і україномовного

населення, націонал-демократичних і націоналістичних ідеологічних орієнтацій.

- Східний (Донецька, Луганська область, АР Крим) – переважно індустріальні регіони, з домінуванням російського і російськомовного населення, проросійських, етатистських політичних і економічних ідеологічних орієнтацій.

Причинами таких ідейно-ціннісних відмінностей можна назвати:

- 1) історичний чинник: розвиток українського суспільства в межах різних держав;
- 2) етнологістичний чинник: етнокультурна, мовна гетерогенність українського суспільства;
- 3) релігійний чинник: конфесійна гетерогенність;
- 4) економічний чинник: суттєві соціально-економічні розбіжності між регіонами України;
- 5) зовнішньополітичний чинник: зовнішньополітичні орієнтації регіонів, питання НАТО;
- 6) інформаційний чинник: несформованість в Україні єдиного інформаційного простору;
- 7) політичний чинник: суттєві розбіжності політичної культури між регіонами України, використання суттєвих міжрегіональних розбіжностей у політичних та виборчих технологіях.

Тема 9. ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Історико-методологічні аспекти адміністративно-територіального поділу.
2. Етапи становлення адміністративно-територіального поділу України.

З метою підвищення ефективності управління власною територією будь-яка держава, за винятком карликових, здійснює власний поділ на окремі частини. Так виникають внутрішні адміністративно-територіальні одиниці (області, штати, провінції, краї, департаменти, губернії, райони, регіони, волості тощо). На їх основі створюються і діють органи державної влади та управління на місцях.

Адміністративно-територіальний устрій будь-якої держави зумовлений як самою його організаційно-соціальною природою, так і традиціями історичного розвитку країни, завданням і метою органів влади. Останнє робить можливим зміну (реформу) існуючого адміністративно-територіального устрою, виходячи з інтересів певних політичних сил, що знаходяться при владі, або потреб досягнення оптимальної та ефективної організації і функціонування політичного та господарського механізму держави.

Структура, принципи, логіка, ієрархія адміністративно-територіального устрою стає основою відповідних структур державної влади. Вони ніби «саджаються» на готові територіальні одиниці й керують їх життям у межах наданих їм конституцією повноважень. При цьому на найнижчому ієрархічному щаблі, тобто найближчим до людей, є органи місцевого самоврядування. Вони вирішують проблеми повсякденного життя громади та питання забезпечення населення водою, світлом, теплом, видаленням відходів, підтримують у належному стані внутрішні комунікації тощо.

На вищому ієрархічному рівні діють територіальні органи державної влади. Вони вже доволі жорстко підпорядковані центральним інститутам держави або ж за складної ієрархічної структури відповідним органам вищої за рангом адміністративно-територіальної одиниці. Їхні функції є вже доволі складними. Вони насамперед, забезпечують контроль центральної державної влади над територією всієї країни, здійснюють мобілізацією до армії через відповідні установи (військкомати), збирають інформацію з усіх сфер життя свого регіону, збирають податки, сприяють державному регулюванню життєдіяльності різних сфер суспільства, організовують роботу загальнодержавних служб на регіональному рівні (пожежної, санітарної, поштової, з надзвичайних ситуацій) тощо.

Зрозуміло, що у федеративних і унітарних державах принципи внутрішнього територіального поділу відрізняються. У перших кожен із суб'єктів федерації має не лише власну систему органів влади, а й систему права, у тому числі, як правило, власну конституцію. Унітарні держави позбавлені внутрішнього політико-територіального поділу. Їхній адміністративно-територіальний поділ уніфікований, діє єдина система права, існує чітка ієрархічна система централізованої влади. В умовах невеликої або середньої за розмірами держави така система є найбільш ефективною. У більшості країн світу виділяється від 2 до 4 рівнів ієрархії адміністративно-територіальних одиниць. У Європі, а також у багатьох інших країнах світу зразковою вважається чотирьох рівнева французька система (департамент, округ, кантон, комуна).

У багатьох унітарних країнах виділяються міста та території з особливим статусом. До останніх належать Нахічеванська АР в Азербайджані, АР Крим в Україні, автономні області Валле-д'Аоста, Трентіно, Венеція-Джулія, Сардинія в Італії, Абхазія, Аджарія та Південна Осетія в Грузії тощо. У багатьох країнах виділяються столичні округи чи регіони. Тут зосереджуються всі центральні органи влади, фокусують всі внутрішньодержавні адміністративно-управлінські зв'язки. Особливу роль в усіх державах відіграє столиця, яка є не лише головним її містом, адміністративно-політичним центром, а й певним символом держави і нації. Звідси й побутуючі в засобах масової інформації вирази «позиція Вашингтона», «рука Москви», «невдоволення Лондона» й т. ін.

Значення столиці будь-якої країни дуже велике й у багатьох випадках постійно зростає. У переважній більшості держав столиця є не лише зосередженням органів державної влади та державного управління, судових, військово-стратегічних та інших установ, а й основним економічним центром країни. Іноді ці функції аж занадто гіпертрофовані. Так, більше половини промислової продукції великої країни Аргентини випускається у Великому Буенос-Айресі.

Столиця держави переважно володіє і найбільшою кількістю функцій, які вона виконує. Тому вона відрізняється від інших міст держави великою притягальною силою для її громадян, які намагаються якнайповніше себе реалізувати. Звичайно, найважливішою функцією столиці є управління політичною діяльністю країни, як внутрішньою, так і зовнішньою. З цією метою столиця має бути забезпечена найкращою інфраструктурою транспорту та зв'язку.

Історія становлення столиці - це історія утвердження державності. Тому кожна столиця має власну історію виникнення і подальшого розвитку. За походженням можна виділити такі столиці країн світу: родові, історичні міста, штучні столиці, ситуаційні столиці, політичні столиці.

Перша група столиць пов'язана з володінням владною особою (князем, королем, гетьманом тощо) певним укріпленим населеним пунктом, яке через це ставало столицею. Це були, як правило, не найбільші міста, які з часом свій статус столиці втрачали. В Європі найвідомішими є іспанське Толедо, польський Краків, українські Чигирин і Батурин тощо.

Найпоширенішими і найстійкішими є столиці – історичні міста. Вони виникли як політичні й управлінські центри цілком об'єктивно, на основі найвигіднішого географічного положення. Це Лондон, Рим, Париж, Київ, Будапешт, Прага, Стокгольм, Москва та ін.

Ситуативні столиці виникають за умови створення екстремальної ситуації в країні, яка може бути викликана насамперед війною або масштабними

природно-кліматичними катаклізмами. Наприклад, у період агресії російських військ на територію України і захоплення ними Києва на початку 20-х років XX ст. столицю було перенесено до Кам'янця-Подільського. Окупація Парижа німецькими військами під час Другої світової війни спричинила перенесення столиці Франції до м. Віші. Такою ж столицею було й місто Чунцін у Китаї.

Штучні столиці переважно виникають як штучно створені колоніальною адміністрацією центри управління певними, захопленими метрополією володіннями інших держав і націй. Якщо згодом вони набувають незалежності, ці штучні столиці можуть або назавжди піти в небуття, або ж перетворитися на повноцінні столиці нових незалежних держав. В Україні за часів російського імперського панування в різні століття штучно створеними Росією столицями України були Глухів та Харків.

Політичні столиці створюються в тій чи іншій державі заради вирішення різноманітних політичних проблем, зокрема встановлення політичної рівноваги між окремими її регіонами. З цією метою столицю будують або на межі цих антагоністичних регіонів, або ж виносять її як форпост загальнодержавної політики в саме серце одного з проблемних регіонів. Політичних столиць у світі не так вже й мало, і їхня кількість продовжує зростати. Найвідомішими з них є Вашингтон, Оттава, Абуджа, Канберра, Астана, Анкара, Бразилія тощо. Будівництво останньої взагалі мало на меті прискорення економічного освоєння внутрішніх малозаселених районів Бразилії.

2. Етапи становлення адміністративно-територіального поділу України

Впродовж тисячоліть на території сучасної України виникали великі цивілізації та держави. Одна з перших на планеті – Трипільська культура (цивілізація), Велика Скіфія, Велика Сарматія, Антія, Київська Русь, Козацька держава й сучасна Україна пов'язані між собою як прадід, дід, батько, син, онук, правнук, праправнук.

За однією з концепцій, Україна – колыска індоєвропейських народів світу. Тисячоліттями в надзвичайно сприятливих природних умовах (у сучасній Вінницькій обл. вони найкращі у світі) Правобережної України жили мільйони наших предків. Коли їх ставало дуже багато, виникав популяційний стрес, у результаті якого частина з них залишала рідну землю, яка вже не могла вмістити таку кількість людей і на возах мандрувала на південь і північ, схід і захід. Про тисячолітні цивілізації України ми нині маємо безліч археологічних знахідок.

Писемні свідчення української історії збереглися ще з Княжої доби (Київська Русь). У IX–X ст. н. є. виникла потужна держава-імперія з центром у Києві. Уже з 1187 р. літописах з'являється назва Україна. Після погромів Києва спочатку угро-фінсько-суздальським князем Боголюбським, а потім Батиєм

осередком української державності до 1340 р. залишалося Галицько-Волинське князівство.

Історія формування сучасної державної території України, а також системи її адміністративно-територіального устрою сповнена драматизму. Окремі її регіони перебували в різний час у залежності від сусідніх держав. Тому роботи з адміністративно-територіального устрою, як правило, визначались імперськими ідеями управління територією в межах інших країн, насамперед Росії, а згодом СРСР. Однак набутий історичний досвід не може не вплинути на сучасний процес реформування адміністративно-територіального устрою України. В ньому є немало такого, що заслуговує на увагу.

Виникнення в межах сучасної території України перших керованих територіальних утворень – князівств можна віднести до VIII – IX ст., коли відбувалось формування феодалних відносин. У IX ст. виникла стародавня держава – Київська Русь, що об'єднала декілька східнослов'янських племінних союзів. Уся влада належала київському князю. Управління державою здійснювалось через військову організацію з допомогою тисяцьких та соцьких. Розвиток і ускладнення соціально-економічних процесів викликало необхідність змін і в адміністративній системі, зокрема збільшення чисельності посадників, волосних тощо, утворення зрештою феодалних вотчин. Відбулась диференціація держави на окремі керовані територіальні частини, утворилась двох-трьох ступенева система управління. Найвищий розквіт Київської Русі як єдиної могутньої держави припадає на X ст. Однак вже у XI – XII ст. від неї відокремилось декілька князівств, які, в свою чергу, дробились на уділи представників князівського роду – удільні князівства.

Посилення феодалної роздробленості Русі у XII – XIV ст., економічний занепад внаслідок нескінченних зіткнень інтересів різних князівств полегшували здійснення намірів суміжних держав – Литви, Польщі, Угорщини – розповсюдити свою владу на територію України. По суті, з середини XIV ст. Україна була поділена на декілька частин, що входили до складу різних держав. Наприклад, Велике князівство Литовське захопило Чернігово-Сіверщину, Поділля, Київщину та більшу частину Волині.

Польща заволоділа Галичиною і Західною Волинню. До Молдавського князівства відійшла Північна Буковина. Закарпаття ще в XI ст. було захоплено Угорщиною. У південній частині України та в Криму у XV ст. виникло Кримське ханство. Територія на південний схід від лівого берега річок Десна та Дніпро (сучасні Донецька, Луганська та частини Харківської, Дніпропетровської і Запорізької областей) активно освоювалася лише з XVI – XVII ст. селянами-втікачами.

Такий поділ України в основних своїх рисах зберігався до середини XVII ст., коли на політичній арені Європи з'явилась сильна держава – Російська імперія, яка заявила про наміри щодо захоплення нових територій, у тому числі і українських земель.

Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України, Волині та Західної України за польсько-литовського часу був федеративно-обласним. Великими територіальними одиницями були землі або воєводства, які поділялись на волості або повіти. Перевагу мало місцеве управління. Надалі, у XVIII ст. набрав сили повітовий поділ.

На Лівобережній Україні, або Гетьманщині, до середини XVIII ст. існувало автономне управління, підвалини якого було закладено під час Визвольної війни. На чолі управлінської структури стояв гетьман, який обирався на генеральній військовій раді. В адміністративному відношенні Лівобережна Україна поділялась на полки та сотні, на чолі яких були відповідно полковники та сотники. Основу територіально-адміністративного поділу складало десять полків: Київський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Переяславський, Полтавський, Миргородський, Лубенський, Гадяцький і Стародубський (основна територія цього полку тепер входить до Брянської області Російської Федерації). Усі органи адміністративної влади - від отамана сільської козацької громади до полковника і гетьмана включно - були виборними. Проте така доволі демократична автономія в межах Росії не влаштувала царський уряд, що вдався до цілеспрямованої політики обмеження повноважень і влади гетьмана, аж доки гетьманство та адміністративно-полковий устрій не були ліквідовані взагалі.

На території Слобідської України у XVII – XVIII ст. існував полковий адміністративний устрій. Вона мала поділ на п'ять слобідських, або козачих полків.

Південна частина України – Новоросійський край – була зайнята в основному землями запорозьких козаків. До скасування Січі на запорозьких землях існував адміністративний поділ на паланки, яких було сім.

З кінця XVIII ст. на українських територіях, що входили до складу Росії, почала формуватись губернська система управління. У 80-х рр. цього століття були утворені Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Харківське та Катеринославське намісництва. У цей же час (70–90-ті рр. XVIII ст.) в результаті розділів Речі Посполитої Росія поступово приєднала до себе інші українські землі. Зрештою до 1793 р. уся Правобережна Україна та Волинь опинилися у складі Росії.

До початку XIX ст. сформувалась 4-ступенева система управління. На території України були утворені 3 генерал-губернаторства: Київське – у складі

Київської, Волинської та Подільської губерній, Малоросійське – у складі Чернігівської та Полтавської губерній. Харківську губернію не було підпорядковано генерал-губернаторствам. На півдні України після скасування Запорозької Січі утворилось Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство у складі Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області. Всього губерній, таким чином, було дев'ять. Вони поділялись на повіти, останні, у свою чергу, – на волості. В 1783 р. до Росії був приєднаний Крим, який увійшов до складу Таврійської губернії. Така губерньська система проіснувала майже до 20-х рр. XX ст., коли її було кардинально змінено.

У січні 1919 року відбулося з'єднання західних українських земель і Великої України, Універсалом Директорії Української Народної Республіки від 22 січня 1919 р. проголошено утворення єдиної незалежної Української Народної Республіки. Проте в складних воєнно-політичних умовах зберегти єдність української держави не вдалося. Влітку 1919 р. Польща захопила Західну Україну. Після боротьби з більшовиками у грудні 1919 р. остаточно встановилася більшовицька влада в Східній Україні і утворилась Українська Соціалістична Радянська Республіка.

Зрештою, до 1921 р. Україна в складі післяжовтневої Російської імперії в адміністративно-територіальному відношенні складалась з 12 губерній, 102 повітів та 1989 волостей⁶. Цей поділ наведено в таблиці 1.1. Нові адміністративні утворення виникали, як правило, завдяки місцевим ініціативам, що виходили від тих населених пунктів, які вважали себе здатними виконувати функцію організаційних центрів щодо прилеглих територіальних ареалів.

Адміністративно-територіальний поділ України у 1921 р.

№з/п	Назва губернії	Губерньський центр	Кількість повітів	Кількість волостей
1.	Волинська	Житомир	7	94
2.	Донецька	Бахмут	10	304
3.	Катеринославська	Катеринослав	6	168
4.	Запорізька	Запоріжжя	6	130
5.	Київська	Київ	12	195
6.	Кременчуцька	Кременчук	6	139
7.	Миколаївська	Миколаїв	4	127

8.	Одеська	Одеса	5	123
9.	Подільська	Вінниця	12	143
10.	Полтавська	Полтава	11	202
11.	Харківська	Харків	11	229
12.	Чернігівська	Чернігів	12	135
	Всього		102	1989

В результаті робіт з районування в 1923 р. було прийнято новий адміністративно-територіальний поділ, у рамках якого в Україні стару ієрархічну структуру губернія – повіт – волость було замінено на систему губернія – округа – район.

Ознаки нового районування наводились у циркулярах з центру: природно-історичні (грунти, клімат, щільність населення, етнографічні особливості тощо); економічні (зосередження промисловості, сільськогосподарські особливості, тяжіння населення до торгово-розподільчих центрів тощо); адміністративні (навантаження території за чисельністю населення, зручність управління, умови зв'язку, конфігурація шляхів сполучення).

Під час робіт, що велись одночасно як в центрі, так і на місцях, вибір пріоритетних ознак районування був за місцевими органами, що були краще поінформовані про конкретні регіональні умови. В Україні єдиним нормативом, доведеним центром, була чисельність населення територіальних одиниць. Нові округи повинні були нараховувати 400-600 тис. чол. і складатись по можливості з економічно однорідних територіальних ареалів.

Адміністративно-територіальний поділ України, затверджений ВУЦВК 7 березня 1923 р.

№ з/п	Назва губернії	Площа	Населення, тис. чол.	Колишніх повітів	Створених округів	Населення округів, тис. чол.				Населення районів, тис. чол.		
						До 400	400-600	Понад 600		До 25	25-40	Понад 40
1.	Волинська	31664,6	1653,46	7	3	-	2	1	-	20	19	
2.	Донецька	57098,0	3248,73	10	7	2	4	1	16	40	22	
3.	Катеринославська	72502,0	4357,22	13	7	1	6	-	3	64	20	
4.	Київська	Немає даних	4197,67	14	7	1	4	2	18	73	20	

5.	Одеська	Немає ланку	3285,27	9	6	-	6	-	19	33	22
6.	Подільська	Немає ланку	2990,27	12	6	-	6	-	4	88	1
7.	Полтавська	39471,5	3404,29	14	7	1	5	1	10	54	25
8.	Харківська	Немає ланку	2836,83	11	5	2	1	2	17	49	11
9.	Чернігівська	34601,0	1892,50	12	5	3	2	-	11	39	8
	Всього		26965,24	102	53	10	36	7	98	460	148

Наступний довоєнний період характеризувався численними експериментами в трансформації системи адміністративно-територіального устрою радянської України. В 1925 р. було ліквідовано губернії як такі, що швидше заважали, ніж сприяли зміцненню нових адміністративно-територіальних утворень. Натомість запроваджувалася система управління центр – округа – район – сільрада. Таким чином, найвищою адміністративно-територіальною одиницею стала округа. Станом на 01.08.1925 р. територія Української РСР складалась з автономної республіки (Молдавії) та 41 округи, що поділялись на 680 районів, 10 314 сільрад, 70 міських та 155 селищних рад. Одночасно розширились права, зміцнилась економічна база округ. Втім, деякі округи було ліквідовано. Зрештою до 01.10.1925 р. в Україні функціонували 41 округа та 636 районів (окрім Молдавської автономії).

У жовтні 1925 р. спеціальною постановою ВУЦВК було скасовано таку категорію міських поселень, як містечко. Цю назву було замінено на «селище міського типу» – уніфікований термін для території всього СРСР, з одного боку – занадто громіздкий, з іншого – такий, що не враховує національних та історичних особливостей (містечка на українській землі існували з часів середньовіччя). Округова система адміністративно-територіального устрою проіснувала до вересня 1930 р., коли була здійснена спроба перейти від системи управління центр – округа – район до системи центр – район, з ліквідацією окружної ланки. З 15 вересня 1930 р. в УСРР запроваджувався такий поділ: 1 автономна республіка, 18 міст, що їх було виділено в окремі адміністративні одиниці, що безпосередньо підпорядковувалися центрові, та 484 райони. Протягом 1931 року було ліквідовано низку економічно малопотужних районів, таким чином їх кількість зменшилась до 365. Проте відразу ж виникли труднощі в управлінні великою кількістю районів з центру. Отже, ця спроба зазнала невдачі. Знову довелося визнати необхідність існування проміжної (між центром і районом) територіально-управлінської ланки. Такою ланкою стала

адміністративна область. Формування сучасного обласного поділу України почалося в 1932 р., коли було утворено сім областей.

Адміністративно-територіальний поділ України на 1.12.1933 р.

№ з/п	Назва адміністративної одиниці	Територія, км²	Населення, тис. чол.	Кількість районів
1.	АМРСР	8419,3	590,30	10
2.	Вінницька область	47867,0	4696,40	64
3.	Дніпропетровська область	73193,4	3857,07	44
4.	Донецька область	52208,5	4565,60	30
5.	Київська область	74834,9	6120,30	75
6.	Одеська область	68917,1	3411,40	50
7.	Харківська область	74937,1	6031,26	60
8.	Чернігівська область	42703,1	2915,40	35
	Всього	443080,4	32187,73	367

В 1937 р. у процесі розукрупнення областей утворилися Житомирська, Кам'янець-Подільська, Миколаївська та Полтавська області. Ще через рік (1938 р.) Донецьку область було поділено на дві нові області: Сталінську і Ворошиловградську. В 1939 р. були утворені Кіровоградська, Запорізька і Сумська області.

На початку Другої світової війни після приєднання в 1939 р. до УРСР Західної України на цій території було утворено Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську, Волинську та Рівненську області. В 1940 р. після приєднання Північної Буковини, що входила до складу Румунії, утворилася Чернівецька область. На території колишньої Південної Бессарабії – Ізмаїльська. В 1944 р. з частини Миколаївської та Дніпропетровської областей сформувалася Херсонська область. У результаті договору, укладеного з Чехословаччиною в 1945 р., утворилась Закарпатська область. Отже, практично відразу після закінчення Другої світової війни на території України сформувався доволі розгалужений адміністративно-територіальний поділ, що складався з 25 областей, 750 районів та 13 округів, (виділені у складі Закарпатської області), 81 міста республіканського й обласного підпорядкування, 16 435 сілрад, 451 селищної й 177 міських рад .

Завершилось формування сучасної території України у 1954 р., коли до її складу було введено Кримську область. Тоді ж було утворено Черкаську

область; в подальшому Ізмаїльську область об'єднали з Одеською, Дрогобицьку – зі Львівською. Відтоді усі зміни в адміністративно-територіальному поділі відбувались лише на рівні низових районів та сільських рад.

Спроба кардинальної реорганізації управління територіями – організація радянських органів за виробничим принципом була здійснена в 1962-63 рр. У 19 (з 25) областей України було створено по дві (промислові та сільські) обласні ради депутатів трудящих. Райони було укрупнено, як правило, до меж виробничих колгоспно-радгоспних управлінь. Створено два промислових райони, які разом із містами обласного підпорядкування віднесено до компетенції обласних (промислових) рад, сільські ж райони підпорядковувалися обласним (сільським) радам. У Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Рівенській, Тернопільській та Чернівецькій областях були збережені єдині обласні ради. Таким чином, станом на 1 квітня 1963 р. в Українській РСР було 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування, 251 сільський район, 2 промислових райони, 157 міст обласного підпорядкування, 8 578 сільрад, 822 селищних та 196 міських рад.

Проте така система управління територіями проіснувала лише до 1965 р. Потім було відновлено єдині обласні ради, ліквідовано поділ території на промислові та сільськогосподарські зони, ліквідовано промислові райони, переглянуто адміністративну підпорядкованість багатьох міських поселень, відновлено частину раніше ліквідованих районів. Як наслідок, мережа адміністративно-територіальних одиниць за станом на 1.07.1967 р. набула такого вигляду: 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування, 475 районів, 111 міст обласного підпорядкування, 8 555 сільрад, 762 селищних, 273 міських ради. [10, ст. 37]

На початку етапу незалежності, а саме 12 лютого 1992 р. в адміністративно-територіальному устрої держави відбулася серйозна зміна – Кримська область одержала статус Автономної Республіки Крим у складі України. Ця подія надалі спричинила цілу низку проблем, насамперед політичних, правових, управлінських, майнових тощо, які до нинішнього часу в повному обсязі не вирішені. Загалом цей факт ще чекає на своє глибоке осмислення й комплексну оцінку.

Принциповим моментом в трансформації адміністративно-територіального устрою став проголошений державою курс на розбудову системи місцевого самоврядування на основі європейських принципів самоврядування. Саме процесами розвитку місцевого самоврядування можна пояснити суттєве збільшення кількості сільських рад. З 1991 по 2005 рр. їх кількість зросла

майже на 800 одиниць і станом на 1.01.2005 р. в Україні вже налічувалося 1 0281 сільська рада.

**Кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні
на 1 січня 2005 р.**

Область	Райони	Міста	Райони в містах	Селища міського типу	Сільські ради	Сільські населені пункти
Україна	490	456	118	886	10 281	28 585
Автономна Республіка Крим	14	16	3	56	243	956
Вінницька	27	18	3	29	662	1466
Волинська	16	11	-	22	379	1053
Дніпропетровська	22	20	18	46	288	1 438
Донецька	18	52	21	131	253	1124
Житомирська	23	11	2	43	581	1624
Закарпатська	13	11	-	19	307	579
Запорізька	20	14	7	23	263	918
Івано-Франківська	14	15	-	24	476	765
Київська	25	25	-	30	606	1129
Кіровоградська	21	12	2	26	376	1012
Луганська	18	37	4	109	206	792
Львівська	20	43	6	35	631	1849
Миколаївська	19	9	4	17	287	901
Одеська	26	19	8	33	439	1136
Полтавська	25	15	5	21	467	1827
Рівненська	16	11	-	16	338	1003
Сумська	18	15	2	20	384	1491
Тернопільська	17	18	-	17	580	1 020

Харківська	27	17	9	61	381	1683
Херсонська	18	9	3	30	260	658
Хмельницька	20	13	-	24	568	1415
Черкаська	20	16	2	15	525	825
Чернівецька	11	11	3	8	252	398
Чернігівська	22	15	2	30	525	1494
м. Київ	-	1	10	-	-	-
Севастополь (місто-край)	-	2	4	1	4	29

На сьогодні Україна є унітарною державою й парламентською республікою. Глава держави – президент, який обирається на 5 років. Виконавча влада належить уряду на чолі з прем'єр-міністром. Законодавча влада належить парламенту (Верховній Раді), яка складається з 450 депутатів. Термін їх повноважень – 5 років. Адміністративно-територіальний поділ: 24 області, одна автономна республіка, два міста центрального підпорядкування.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Однією із важливих складових вивчення історичної географії у сучасній вищій школі є самостійна робота студентів. Під час навчального процесу вона сприяє активізації засвоєння студентом знань та їх реалізації, а також формує вміння навчатися і потяг до наукової роботи. Самостійна робота є основним засобом набуття знань у вільний від занять час.

Мета самостійної роботи – сприяти якнайглибшому засвоєнню студентами знань з дисципліни “Історична географія”, ознайомити їх з основними понятійно-категоріальним апаратом та процесами, які відбуваються в етнічному середовищі або взаємопов’язані з ним.

Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи дають можливість студентам глибше ознайомитися з темами або окремими питаннями, які не були винесені на лекційні або семінарські заняття. Вони передбачають опанування в повному обсязі навчальної програми та формуванню самостійності як особистісної риси та важливої професійної якості, сутність якої полягає в умінні систематизувати, планувати та контролювати власну діяльність.

Завданням самостійної роботи студентів є засвоєння певних знань, умінь, навичок, закріплення та систематизація здобутих знань, їх застосування при виконанні практичних завдань та наукових робіт, а також виявлення прогалин у системі знань із предмета.

Самостійна робота студентів з дисципліни “Історична географія” становить приблизно 90% часу, необхідного для виконання основної освітньої програми з урахуванням рекомендацій Міністерства освіти та науки України щодо кількості годин аудиторних занять на тиждень. Зміст самостійної роботи визначається навчальною програмою дисципліни, методичними матеріалами, завданнями викладача.

У ході вивчення дисципліни студенти знайомляться з теоретико-методологічними засадами, предметом, об’єктом, метою, завданням та

функціями історичної географії. Спираючись на основні методологічні принципи історичної географії, студенти вчаться здійснювати просторову локалізацію історичних подій та явищ – від виникнення людського суспільства до наших днів – у взаємодії суспільства з природою. Загалом виконання зазначених аспектів дає можливість студентам.

Знати:

- методику пізнання історичних подій і явищ в їх просторово-часовій локалізації;
- основний фактичний матеріал з історичної географії України та світу.
- основні три блоки історичної географії, зокрема історичну природничу географію, історичну суспільну географію та історичну інтегральну географію, які, у свою чергу, поділяються на певні складові;
- джерельну базу історичної географії, яка включає літературно-описові та політико-правові, статистичні, картографічні, речові, етнографічні та лінгвістичні джерела
- сучасний стан та завдання історико-географічних досліджень в Україні;

Простежити:

- зв'язок історичної географії з етнографією, історією, археологією, антропологією, географією, соціологією, культурою, фольклористикою, статистикою; спеціальними історичними дисциплінами.

Встановити:

- відмінності між історичною географією та іншими науками;
- що особливе місце в історичній географії займає вивчення розвиток географічних об'єктів і географічних поєднань в історичному часі.

Вміти

- використовувати набуті знання в подальшому навчанні;
- з допомогою історичних джерел та картографічних матеріалів здійснювати просторово-часову локалізацію історичних подій і явищ;
- застосовувати набуті знання при вивченні нормативних курсів історичних дисциплін, підготовці курсових та інших творчих робіт, у краєзнавчій роботі;

- володіти навиками роботи з історичною картою;
- застосовувати метод історико-географічного зрізу до вивчення історичних процесів.

Методичні рекомендації щодо забезпечення самостійної роботи з дисципліни “Історична географія ” спрямовані на те, щоб дати студентам знання теоретичних основ , а також застосування ними здобутих знань, вмінь і навичок на практиці.

Так, студенти в результаті освоєння матеріалів самостійної роботи повинні аналізувати:

- становлення історичної географії як допоміжної історичної дисципліни в період античності, в добу середньовіччя, в новий і новітній час;
- сучасний стан історико-географічних досліджень в Україні;
- еволюцію політико-географічних поглядів в Україні до початку XX ст.;
- політико-географічну спадщину С. Рудницького та В. Кубійовича;
- геополітичні концепції Ю. Липи;
- картографування у первісному суспільстві та в стародавні часи;
- картографування у нові та новітні часи;
- картографування у незалежній Україні;
- грецьку колонізацію узбережжя Чорного моря VII – IV ст. до н.е.;
- виникнення держави у східних слов'ян;
- пошуки морського шляху до Індії;
- територію формування козацької держави;
- географію подій визвольної війни 1648 – 1654 рр.;
- напрямки еміграції населення України в XIX – початку XX ст. в країни Європи, Америки, в Австралію;
- формування кордонів УНР, ЗУНР та УРСР;
 - українські землі в складі СРСР та інших держав;
- територіальний поділ України в роки нацистської окупації;
- кордони України на час проголошення незалежності в 1991 р.;

- історико-географічні регіони України і сучасні геополітичні і державно-політичні проблеми.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Картографічні зображення у первісному суспільстві.
2. Картографування у стародавні часи.
3. Християнська картографія.
4. Карти-портолани.
5. Картографування в епоху Відродження.
6. Перші друковані українські карти.
7. Карти України Г. Боппана.
8. Відображення українських земель в європейській картографії.
9. Україна на російських картах.
10. Картографування українських земель в Російській імперії.
11. Картографування українських земель в Австрійській імперії.
12. Геологічне картографування.
13. Тематичне картографування українських земель у міжвоєнний період.
14. Топографічне картографування українських земель у міжвоєнний період.
15. Тематичне картографування українських земель у післявоєнний період.
16. Топографічне картографування українських земель у післявоєнний період.
17. Історичні карти.
18. Етнографічні карти.
19. Морське навігаційне картографування.
20. Туристичне картографування.
21. Карти автомобільних шляхів і залізниць.
22. Картографування в діаспорі.
23. Картографування у новітні часи.
24. Картографування в незалежній Україні.

ІНДИВІДУАЛЬНА НАВЧАЛЬНА РОБОТА ЗІ СТУДЕНТАМИ

Написання рефератів за темами

1. Становлення історичної географії як допоміжної історичної дисципліни в період античності, в добу середньовіччя, в новий і новітній час.
2. Сучасний стан історико-географічних досліджень в Україні.
3. Еволюція політико-географічних поглядів в Україні до початку XX ст.
4. Політико-географічна спадщина С. Рудницького та В. Кубійовича.
5. Геополітичні концепції Ю. Липи.
6. Картографування у первісному суспільстві та в стародавні часи.
7. Картографування у нові та новітні часи.
8. Картографування у незалежній Україні.
9. Грецька колонізація узбережжя Чорного моря VII – IV ст. до н.е.
10. Виникнення держави у східних слов'ян.
11. Христофор Колумб: подорожі та відкриття американського континенту.
12. Пошуки морського шляху до Індії.
13. Територія формування козацької держави.
14. Географія подій визвольної війни 1648 – 1654 рр.
15. Напрямки еміграції населення України в XIX – початку XX ст. в країни Європи, Америки, в Австралію.
16. Формування кордонів УНР, ЗУНР та УРСР.
17. Українські землі в складі СРСР та інших держав.
18. Територіальний поділ України в роки нацистської окупації.
19. Кордони України на час проголошення незалежності в 1991 р.
20. Історико-географічні регіони України і сучасні геополітичні і державно-політичні проблеми.

Методичні рекомендації щодо підготовки реферативної роботи об'ємом 12 сторінок включають в себе застосування відповідної методології.

Структура написання студентом реферату складається із наступних семи обов'язкових елементів:

- Вступна частина;
- Аналіз використаної літератури по темі (на 2-3 абзаци);
- Характеристика обраної теми та перспективність її дослідження;
- Визначити основні параметри викладу матеріалу;
- Навести історичний ілюстративний матеріал, що підтверджує вашу аргументаційну базу;
- Висновок;
- Список використаної літератури.

САМОСТІЙНА РОБОТА З КАРТОЮ

ВАРІАНТ 1

Позначте на карті наступні території

Слов'яни на карті Європи VI – XIII ст.
Територія проживання греків
Міста-держави Північного Причорномор'я.
Галицько-Волинське князівство.
Наддніпрянина

ВАРІАНТ 2

Позначте на карті наступні території

Київська Русь в IX – XIII ст.
Шлях “з варяг у греки”.
Галичина
Західна Україна
Територія формування козацької держави

ВАРІАНТ 3

Позначте на карті наступні території

Волинь
Закарпаття
Географія подій визвольної війни 1648 – 1654 рр.
Боспорське царство.
Територіальний поділ України в роки нацистської окупації.

ВАРІАНТ 4

Позначте на карті наступні території

Поділля
Буковина
Українські землі після поділів Польщі в кінці XVIII ст.
Гетьманщина та її столиці.
Сучасна політико-адміністративна карта України

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

Історична географія пов'язана з:

- А) математикою;
- Б) філософією;
- В) топонімією.

Послідовний хід розвитку виробництва, а також зміни в їхній просторовій структурі вивчає:

- А) історична фізична географія;
- Б) історична політична географія;
- В) історична економічна географія.

Соціальний склад суспільства, взаємовідносини різних суспільних груп впродовж історичного минулого вивчає:

- А)) історична політична географія;
- Б) історична соціальна географія;
- В) історична економічна географія.

Джерелами історичної географії є дані:

- А) мовознавства;
- Б) математики;
- В) філософії.

Історико-географічні аспекти розвитку матеріальної і духовної культури вивчає:

- А) історична політична географія;
- Б) історична соціальна географія;
- В) історична культурна географія.

Вивченням політичної карти, кордонів держав і державного устрою займається:

- А) історична політична географія;
- Б) історична соціальна географія;

В) історична культурна географія.

Відображення території у картографічних творах – це:

А) картографічний метод;

Б) предмет історії картографії;

В) історична картографія.

Вивчає особливості географічної ситуації на різних історичних зрізах:

А) історична географія;

Б) картографічний метод;

В) історична картографія.

Займається розробленням і створенням історичних карт:

А) історія картографії;

Б) географія;

В) історична картографія.

З метою розмежування історичної географії від географічної галузі, її називають:

А) ретроспективна географія;

Б) історія;

В) географія.

Історичним документом, який може бути закладений в основу вивчення законів розвитку картографічної сфери діяльності суспільства, є:

А) карта;

Б) історична географія;

В) картографічний метод.

Існування української нації та наявність автора картографічного твору за національною належністю є необхідною умовою для характеристики:

А) історії української картографії;

Б) історії картографії;

В) історичної географії.

Діяльність державної картографо-геодезичної служби є неодмінною умовою функціонування:

- А) історії української картографії;
- Б) історії картографії;
- В) історичної географії.

Над дослідженнями з історичної географії працюють:

- А) історики і географи;
- Б) історики;
- В) географи.

Внаслідок приєднання відкритих земель, об'єднанням чи розпадом держав, на політичній карті відбуваються:

- А) кількісні зміни;
- Б) якісні зміни;
- В) негативні зміни.

Розвитком суспільно-політичного становища, виникненням політичних союзів і організацій, набуттям державного суверенітету, на політичній карті зумовлюються:

- А) кількісні зміни;
- Б) якісні зміни;
- В) негативні зміни.

Основним об'єктом політико-географічних досліджень є:

- А) історична географія;
- Б) карта;
- В) держава.

Географічна наука про територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ:

- А) історична географія;
- Б) політична географія;
- В) геополітика.

Прикладна дисципліна на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності:

- А) історична географія;

Б) політична географія;

В) геополітика.

Параметри, співвідношення, розміщення і закономірності змін території впродовж історичного часу:

А) предмет історичної географії;

Б) об'єкт історичної географії;

В) картографічний метод.

Територіально-політична система із складною просторовою і функціональною організацією:

А) держава;

Б) політична карта;

В) геополітика.

Відображає держави, національно-визвольні рухи, міжнародні організації, їхній склад і розміщення:

А) економічна карта;

Б) політична карта;

В) держава.

В основі політико-географічного розташування держави є:

А) територіальні відношення;

Б) геополітичні відношення;

В) політична карта.

В основі геополітичного розташування держави є:

А) територіальні відношення;

Б) геополітичні відношення;

В) політична карта.

Змодельовати географічну ситуацію на різних історичних зрізах і, водночас, показати зміни в розвитку географічних об'єктів дає змогу:

А) метод історико-географічного районування;

Б) метод історико-географічних зрізів;

В) картографічний метод.

Відображає держави, національно-визвольні рухи, міжнародні організації, їхній склад і розміщення:

А) економічна карта;

Б) політична карта;

До складу ГУАМ входять:

А) Грузія, Узбекистан, Америка, Москва;

Б) Грузія, Україна, Америка, Молдова;

В) Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова.

Елементи природно-географічного та суспільно-географічного середовищ – це

А) предмет історичної географії;

Б) об'єкт історичної географії;

В) картографічний метод.

Для розмежування історичної географії як СІД від історичної географії як географічної галузі знань введено термін

А) історична географія;

Б) ретроспективна географії;

В) археографія.

Географічна наука про територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ:

А) історична географія;

Б) політична географія;

В) геополітика.

ГЛОСАРІЙ

Атлас – систематизоване, цілісне зібрання карт за певною програмою.

Географічна карта – узагальнене, зменшене зображення земної поверхні на площині, виконане в певному масштабі за допомогою умовних знаків.

Гідроніміка – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає походження назв річок, водойм та озер.

Етнографічне картографування – складання карт, які відображають процеси українського національного відродження.

Історична географія розселення та населених пунктів – галузь знань, яка вивчає історичні процеси заселення та формування мережі населених пунктів.

Історична демогеографія – наука про соціально-економічні, політичні та національно-територіальні проблеми, зайнятість та розселення населення.

Історична етногеографія – галузь знань, яка вивчає територіальну організацію етнонаціональної сфери на різних історичних етапах та її динаміку впродовж історичного часу.

Історична картографія – наук про відображення історичних подій на географічних картах, методи їх відображення, відтворення та використання карт.

Історична політична географія – галузь знань, яка вивчає історичні зміни державних територій, кордонів, столиць, територіально-адміністративного устрою.

Історична соціально-економічна географія – галузь знань, яка вивчає історичні форми територіальної організації соціальної сфери та господарства.

Карта – зменшене умовне зображення земної поверхні на площині.

Карти-портолани – навігаційні карти.

Картографічний метод – дає змогу змодельовати географічну ситуацію на історичних зрізах і відобразити ситуацію діяхронічно, тобто показати зміни в розвитку географічних об'єктів упродовж історичних періодів.

Картознавство – наука, яка вивчає зміст і властивості карт, їх види, розвиток, використання.

Метод діяхронічного аналізу – відстеження впродовж усього історичного часу, або тривалого часу його еволюції, якогось географічного об'єкта чи компонента (державних кордонів, адміністративно-територіального устрою тощо).

Метод історико-географічних зрізів – реконструкція на конкретний час конкретного періоду географічної ситуації в одній із сфер (політичній, економічній, релігійній тощо), яку описують науковою мовою та моделюють на відповідних картах.

Метод історико-географічної періодизації – виділення часових проміжків у розвитку географічних об'єктів чи їхніх поєднань, які характеризуються подібністю умов, відносною одноманітністю та стабільністю.

Метод історико-географічного районування – допомагає у формуванні історико-географічних районів, розкриває відмінності їхнього історико-географічного розвитку.

Метод порівняння в історичній географії – здійснення історико-географічного порівняння з урахуванням часових особливостей та географічних масштабів й регіональних особливостей.

Метод типології в історичній географії – здійснення історико-географічної типології з урахуванням часових особливостей та географічних масштабів й регіональних особливостей.

Ономатологія – галузь знань, яка досліджує походження історичних назв.

Політична карта світу – це географічна карта світу, на якій позначено територіально-політичний поділ світу, материків або великих географічних регіонів.

Політична географія – це наукова галузь, яка вивчає територіальну організацію політичних явищ і процесів.

Ретроспективна географія – поняття, запропоноване з метою розмежування історичної географії від географічної галузі та від спеціальної історичної дисципліни.

Соціально-економічне картографування – складання карт, об'єктами яких є політико-адміністративний устрій, населені пункти, шляхи сполучення, людність та етнічний склад населення, промисловість, сільське господарство.

Топографічне картографування – великомасштабне складання карт, що дають точне зображення місцевості.

Топоніміка – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає походження назв населених пунктів.

СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Загальна система оцінювання курсу

Структура розподілу балів у ході аудиторно-самостійної роботи студентів (вересень – грудень):

- 1) усні відповіді на семінарських заняттях з використанням візуалізованих презентацій своїх відповідей – 30 балів (три оцінки на дев'ять семінарських заняттях);
- 2) індивідуальна робота: – 20 балів;
- 3) контрольна робота (по темах семінарських занять) – 20 балів;
- 4) колоквиум (тестові завдання по лекційному матеріалі) – 30 балів;

Загальна кількість – 100 балів.

Підсумковий контроль – залік (грудень):

Семестровий контроль у формі заліку передбачає, що підсумкова оцінка (у стобальній шкалі) з навчальної дисципліни визначається як сума оцінок за поточний контроль знань.

Вид контролю	Поточний контроль	Контрольна робота	Колоквиум	Індивідуальне завдання	Підсумкова залікова оцінка
Максимальна кількість балів, яку може набрати студент	30	20	30	20	100

При обчисленні підсумкового семестрового балу враховується:

Поточні оцінки успішності (5 – «відмінно», 4 – «добре», 3 – «задовільно», 2 – «незадовільно») – виставляються під час проведення семінарських занять;

Підсумкова оцінка за семінарські заняття виставляється студенту в кінці семестру за результатами роботи на семінарських заняттях і є середнім арифметичним (заокругленим до сотих) всіх отриманих оцінок за семінарські заняття. Отримані «незадовільні» оцінки враховуються при додаванні оцінок і входять у загальну кількість отриманих оцінок.

Поточний контроль проводиться на всіх видах аудиторних занять. Основне завдання поточного контролю – перевірка рівня підготовки студентів до виконання конкретної роботи. Основна мета поточного контролю – забезпечення зворотного зв'язку між науково-педагогічним працівником та студентами у процесі навчання, забезпечення управління навчальною мотивацією студентів. Інформація, одержана при поточному контролі,

використовується як науково-педагогічним працівником для коригування методів і засобів навчання, так і студентами для планування самостійної роботи. Особливим видом поточного контролю є колоквіум. Поточний контроль може проводитись у формі усного опитування або письмового експрес-контролю на практичних заняттях та лекціях, у формі виступів студентів при обговоренні питань на семінарських заняттях, у формі комп'ютерного тестування тощо. Результати поточного контролю враховуються при визначенні підсумкової оцінки з даної навчальної дисципліни.

Студенту, який має наукові публікації, виступи на наукових конференціях, бере активну участь в роботі студентського наукового гуртка, був учасником олімпіад, конкурсів з відповідної (чи суміжної) дисципліни за поданням наукових керівників чи керівників наукових гуртків та рішенням кафедри в підсумковий семестровий бал може додаватись **максимально 10 балів за участь в науковій роботі** (за умови, що підсумковий семестровий бал не перевищує 100 балів).

Принципи оцінювання роботи студентів на семінарських заняттях

Оцінювання знань студентів на семінарських заняттях проводиться за 5-ти бальною шкалою. На занятті пропонується якісне оцінювання знань студентів шляхом виставляння балів від «1» до «5». Позначення «0» виставляється студентові за відмову від відповіді на занятті через невідповідність, що впливатиме на його підсумкову рейтингову оцінку в кінці семестру. Кожен студент зобов'язаний взяти участь не менше як на одній третині семінарських занять, проведених у групі впродовж семестру.

Пропущене заняття або негативну оцінку студент зобов'язаний «відпрацювати» у формі, визначеній викладачем. При цьому може виставлятися оцінка, а попередня не впливатиме на середній бал студента.

Завдання контролю знань студентів під час проведення семінарських занять зводяться до того, щоб:

- виявити обсяг, глибину і якість сприйняття (засвоєння) матеріалу, що вивчається;
- визначити недоліки у знаннях і намітити шляхи їх усунення;
- виявити ступінь відповідальності студентів і ставлення їх до роботи;
- стимулювати інтерес студентів до предмета і їх активність у пізнанні.

Контроль знань студентів під час проведення семінарських занять може відбуватись в наступних **формах**:

- детальний усний аналіз поставлених питань;
- вибіркове усне опитування «з місця»;
- дискусійне обговорення питань;

- індивідуальне розв'язування практичних завдань, проблемних запитань чи завдань;
- фронтальне стандартизоване опитування за картками, тестами протягом 5-10 хв;
- письмова (до 30 хв.) самостійна робота по варіантах тощо.

**Критерії поточної оцінки («відмінно», «добре», «задовільно»,
«незадовільно»)**

Оцінка «п'ять» ставиться, якщо студент(ка) виявляє глибокі, повні, цілісні, міцні і творчо засвоєні знання програмного матеріалу, усвідомлені уміння і навички, необхідні для роботи в навчальних закладах середньої освіти; відповідь чітка і завершена, у письмовій роботі не повинно бути помилок. Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями вітчизняної і зарубіжної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та, головне, вміє їх використовувати під час відповіді на запитання, вміє ставити під сумнів сталі принципи та ідеї. Знає термінологію і наукову періодизацію, володіє понятійним апаратом, відмінно орієнтується в історичній географії, володіє просторовою компетенцією (інтелектуальні операції, що дають змогу бачити за умовно-площинними зображеннями історичні факти, події та явища); створює розумний баланс між соціальною, економічною, політичною і культурною складовою історії, вміє систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати картографічні джерела з історії. Повною мірою володіє історичним критичним мисленням, аналізом (вміє класифікувати джерельну інформацію на компоненти, розуміючи їх взаємозв'язки та організаційну структуру). Здатен (на) самостійно на основі сформованих ціннісних орієнтирів оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні, дотримуючись принципів наукової об'єктивності й неупередженості, пропонувати способи розв'язання суспільних проблем, що дозволить в умовах неповної (недостатньої) інформації інтегрувати знання для розв'язання власних та суспільних проблем; будує переконливу аргументацію, рецензує відповіді ровесників. Вміє організовувати комплексний пошук, неупереджений аналіз та інтерпретацію джерел з історичної географії (як українською, так й іноземними мовами); може використовувати сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності.

Може використати інноваційні технології. Має аналітичне та синтетичне мислення. Бере активну участь у групових формах роботи в межах етики професійних взаємин, зокрема дискусіях, прес-конференціях, формує аргументацію, базовану на здобутих знаннях, демократичних переконаннях і гуманістичних цінностях; застосовує оптимальну стратегію діяльності, бере на себе відповідальність; проводить рефлексію, самооцінку та коригування пізнавальної діяльності; вміє долати труднощі, вдосконалює з високим рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції тощо. Використовує під час навчання картографічний джерельний матеріал, здатен(на) його пропагувати через просвітницьку діяльність, вміє моделювати карти. Керується моральними

та етичними нормами, з повагою і розумінням ставитися до інших світоглядних позицій, враховує гендерний підхід, поважає різноманітність та мультикультурність в Україні.

Оцінка «чотири» ставиться, якщо студент(ка) має глибокі і повні знання програмного матеріалу, усвідомлені уміння і навички, здатен (на) щодо їх застосування на практиці; відповідь чітка і практично завершена, у письмовій роботі є незначні помилки. Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями вітчизняної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та, головне, вміє їх використовувати під час відповіді на запитання. Знає термінологію і наукову періодизацію, володіє понятійним апаратом, добре орієнтується в історичній хронології, володіє просторовою компетенцією (інтелектуальні операції, що дають змогу бачити за умовно-площинними зображеннями історичні факти, події та явища); створює розумний баланс між соціальною, економічною, політичною і культурною складовою історії, вміє класифікувати, систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати картографічний матеріал. Достатньо володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Здатен (на) самостійно на основі сформованих ціннісних орієнтирів оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні, дотримуючись принципів наукової об'єктивності й неупередженості, пропонувати певні способи розв'язання суспільних проблем, що дозволить в умовах неповної (недостатньої) інформації інтегрувати знання для розв'язання власних проблем; будує аргументацію на основі 2-3 доказів, може рецензувати відповіді ровесників. Вміє організовувати пошук, аналіз та інтерпретацію історичних джерел (як українською, так й іноземними мовами); може використовувати сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності. Може порівнювати й оцінювати діяльність історичних осіб із позиції загальнолюдських та національних цінностей; визначати роль людського фактора у створенні джерел, однак не може розкрити внутрішні мотиви й зовнішні чинники діяльності історичних осіб.

Має певний рівень аналітичного та синтетичного мислення. Бере участь у групових формах роботи в межах етики професійних взаємин, зокрема дискусіях, прес-конференціях, формує аргументацію (в аргументації зустрічаються окремі неточності), базовану на здобутих знаннях, демократичних переконаннях і гуманістичних цінностях; застосовує оптимальну стратегію діяльності; проводить самооцінку пізнавальної діяльності, вдосконалює з достатнім рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції тощо. Використовує під час навчання джерельний матеріал, здатен(на) його пропагувати через просвітницьку діяльність, вміє моделювати карти. Керується моральними та етичними нормами, з повагою і розумінням ставитися до інших світоглядних позицій, враховує гендерний підхід, поважає різноманітність та мультикультурність в Україні.

Оцінка «три» ставиться, якщо у студента (ки) є суттєві помилки в знанні фактичного матеріалу (більше 50%), елементарні уміння і навички; не здатен (на) повною мірою використати знання, уміння і навички на практиці; відповідь

не чітка і спрощена, у письмовій роботі є суттєві помилки. Ознайомлений(а) з досягненнями вітчизняної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями та не вміє їх використовувати під час відповіді на запитання, а просто перераховує. Посередньо знає термінологію і володіє понятійним апаратом, задовільно орієнтується в історичній хронології, не достатньо володіє просторовою компетенцією; не вміє класифікувати, систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати картографічний матеріал. Посередньо володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Здатен (на) посередньо оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні, до кінця не здатен (на) інтегрувати знання для розв'язання власних та суспільних проблем. Не може переконливо аргументувати, рецензії відповідей ровесників поверхові. Вміє організовувати пошук джерел з історичної географії, але не може їх критично проаналізувати. Не використовує сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності. Знає історичну персоналістику, але не може порівнювати й оцінювати діяльність історичних осіб, що зробили внесок у розвиток історичної географії із позиції загальнолюдських та національних цінностей; визначати роль людського фактора в історії, розкривати внутрішні мотиви й зовнішні чинники діяльності історичних осіб.

Не використовує інноваційні технології і не має синтетичного мислення. Бере пасивну участь у групових формах роботи в межах етики професійних взаємин, зокрема дискусіях, прес-конференціях; не застосовує оптимальну стратегію діяльності, не бере на себе відповідальність; не проводить рефлексію, самооцінку та коригування пізнавальної діяльності. Керується моральними та етичними нормами, з повагою і розумінням ставитися до інших світоглядних позицій, враховує гендерний підхід, поважає різноманітність та мультикультурність в Україні. Вдосконалює з посереднім рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції.

Оцінка «два» ставиться, якщо у студента (ки) елементарні знання фактичного матеріалу (до 25%), відсутні уміння і навички, тому не здатен (на) їх використати на практиці; відповідь не змістовна і не доречна, у письмовій роботі є суттєві помилки (більше 75%). Не ознайомлений(а) з досягненнями вітчизняної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та не вміє їх використовувати під час відповіді на запитання. Практично не знає джерелознавчу термінологію (до 25%), незадовільно орієнтується в історичній хронології (до 25%), не володіє просторовою компетенцією; не вміє класифікувати, систематизувати, співставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичний матеріал. Не володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Не здатен (на) оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні. Відсутня об'єктивна і неупереджена аргументація, самооцінка і оцінка інших. Не вміє організовувати пошук історичних джерел, не може їх критично проаналізувати, не вміє моделювати карти. Не використовує сучасні інформаційно-технологічні ресурси у

навчальній діяльності. Знає історичну персоналістику на рівні переліку історичних постатей.

Не використовує інноваційні технології і не має синтетичного мислення. У групових формах роботи тільки присутній(я) без особистої відповідальності, стратегії; не дотримується норм професійної етики, не виявляє усвідомлення необхідності удосконалення професійних якостей, не вдосконалює здобуті під час навчання компетенції.

Вимоги до індивідуальної роботи

Індивідуальне завдання з курсу «Історична географія» передбачає підготовку студентської наукової роботи на відповідну тематику.

Структура індивідуальної роботи складається із наступних обов'язкових елементів:

- Титульний аркуш;
- Зміст;
- Вступна частина;
- Опис змісту визначеної тематики;
- Підготовка картографічного матеріалу;
- Список використаної літератури.

Критерії оцінювання індивідуального завдання

Критерії	Бали
Правильно оформлено всі складові індивідуального завдання. При захисті використовує значний обсяг джерел і літератури, висновки самостійні, тези здійснені на високому рівні, студент створив значну кількість картографічного матеріалу. Демонструє на високому рівні здатність використати знання, уміння і навички, необхідні для науково-дослідницької роботи. Може критично ставитися до результатів своєї праці, бачить шляхи подолання труднощів, виявляє усвідомлення необхідності удосконалення професійних якостей.	17-20 балів
Один із складових завдання оформлено частково. Вміє організовувати пошук, аналіз та інтерпретацію історичної інформації та моделює карти; може використовувати сучасні інформаційно-технологічні ресурси у навчальній діяльності. Демонструє на	13-16 балів

достатньому рівні здатність використати знання, уміння і навички, необхідні для науково-дослідницької роботи. Може критично ставитися до результатів своєї праці, виявляє усвідомлення необхідності удосконалення професійних якостей.	
Не оформлено один із складових індивідуального завдання. Карти мають неповний зміст. Демонструє на посередньому рівні здатність використати знання, уміння і навички, необхідні для науково-дослідної роботи. Може критично ставитися до результатів своєї праці, виявляє певне усвідомлення необхідності удосконалення професійних якостей.	9-12 балів
Завдання виконано на 50%. Студент може репродуктивно відтворити зміст історичних джерел, однак у його відповіді є помилки. Не може змодельовати карту. Вміє організовувати пошук історичної інформації, але не може її критично проаналізувати. Не достатньо використовує сучасні інформаційно-технологічні ресурси під час підготовки завдання. Визначає роль людського фактора в історії, однак без необхідної аргументації.	5-8 балів
Зроблено лише окремий аспект. Не орієнтується у просторовій локалізації історичного процесу. Захист завдання спрощений, із значними помилками. Не здійснено пошук джерельної інформації. Не змодельовано карту. Відсутня будь-яка аргументація. Відсутні самостійні висновки і синтетичні зв'язки. Не здатен використати наявний матеріал для роботи в школі. ІКТ використано недоречно. Не виявляє усвідомлення необхідності удосконалення професійних якостей.	1-4 бали
Завдання не зараховано	0 балів

Вимоги до контрольної роботи

Контрольна робота проводиться у письмовому вигляді, має декілька варіантів формалізованих завдань рівнозначної складності, на виконання яких відводиться 45 хвилин. Кожен варіант містить 7 завдань (1 – 2 –теоретичні, 3 – знання термінів, 4–7 – тестові завдання).

Розв'язуючи завдання контрольної роботи, студент повинен продемонструвати не репродуктивну, а творчу розумову, креативну діяльність.

Критерії оцінки виконання контрольної роботи

Оцінка за виконання контрольної роботи виставляється у 20 балах: 1- 10 балів, 2 – 3 бали, 3 – 3 бали, 4-7 – по 1 балу.

Бали	Критерії оцінювання навчальних досягнень за теоретичне (перше) завдання
1-2	У студента (ки) елементарні знання фактичного матеріалу (до 25%), відсутні уміння і навички, тому не здатен (на) їх використати на практиці; у письмовій роботі є суттєві помилки (більше 75%). Не вміє систематизувати, ставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичний матеріал. Не володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Не здатен відтворити просторову локалізацію історичного процесу, оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні. Відсутня об'єктивна і неупереджена аргументація. Не має синтетичного мислення, безвідповідально ставиться до обраного фаху.
3-6	Ознайомлений(а) з досягненнями вітчизняної історіографії, джерелознавства. Посередньо знає джерелознавчу термінологію і володіє понятійним апаратом, не вміє систематизувати, ставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичні джерела. Посередньо володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом. Здатен (на) посередньо оцінювати та інтерпретувати просторову локалізацію історичного процесу, до кінця не здатен (на) інтегрувати знання для розв'язання власних та суспільних проблем. Не може переконливо аргументувати. Не має синтетичного мислення, враховує гендерний підхід, поважає різноманітність та мультикультурність в Україні. Демонструє вдосконалення з низьким рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції.
7-8	Студент(ка) має глибокі і повні знання програмного матеріалу, усвідомлені уміння і навички, здатен(на) щодо їх застосування на практиці; відповідь чітка і практично завершена, є незначні помилки (не більше 4). Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями вітчизняної і зарубіжної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та, головне вміє їх використовувати під час відповіді на

9-10	запитання. Вміє відобразити просторову локалізацію історичного процесу, але не достатньо їх інтерпретує. Знає термінологію, володіє понятійним апаратом, добре орієнтується в історичній хронології, володіє просторовою компетенцією; створює розумний баланс між соціальною, економічною, політичною і культурною складовою історії, вміє систематизувати, ставляти, аналізувати, доводити, порівнювати історичний матеріал. Демонструє вдосконалення з достатнім рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції.
	Студент(ка) виявляє глибокі, повні, цілісні, міцні і творчо засвоєні знання програмного матеріалу, усвідомлені уміння і навички, необхідні для роботи в навчальних закладах середньої освіти; відповідь чітка і завершена, у відсутні помилки (не більше 2). Ознайомлений(а) з найновішими досягненнями вітчизняної і зарубіжної історіографії, джерелознавства, науковими концепціями, та, головне вміє їх використовувати під час відповіді на запитання, вміє ставити під сумнів сталі принципи та ідеї. Знає термінологію. На високому рівні володіє історичним критичним мисленням, аналізом і синтезом, відображає просторову локалізацію історичного процесу. Здатен (на) самостійно на основі сформованих ціннісних орієнтирів оцінювати суспільні явища, процеси і тенденції в Україні. Демонструє вдосконалення з високим рівнем автономності здобуті під час навчання компетенції.

РЕКОМЕНДОВАНИЙ СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Атлас України і сумежних країв / За ред. В. Кубійовича. Львів, 1937. 113 с.
2. Барладін О.В., Даценко Л.М., Ісаєв Д.В.. Історичний атлас у комп'ютерному класі. *Історія в школах України*. 2005. № 1. С. 21–23.
3. Географічний фактор в історичному процесі. К., 1990. К.: Наук. думка, 1990. – 180 с.
4. Географічна енциклопедія України. Т.1. К., 1989. С. 44–48, 247.
5. Гуржій О.І. До питання про кількість та етнічний склад населення України в другій половині XVII ст. *Український історичний журнал*. 1993. № 4–6. С. 43–49.
6. Даценко Л.М. Особливості проектування та укладання історичних карт для школи. [*Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*](#). 2009. Вип. 9. С. 78-85.
7. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. Чернівці, 2003. С. 10-35.
8. Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992. С.36–53.
9. Дністрянський М. Україна на карті світу. *Дзвін*. №2. 1999. С.84-89.
10. Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі. Львів, 2000. 310 с.
11. Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Львів, 2006. 490 с.
12. Дністрянський М. С. Етногеографія України. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2008. С. 153-176.
13. Дністрянський М. Вступ до історичної географії України: Цикл лекцій. Львів, 2007. 44 с.
- Дністрянський М.С. Кордони України: Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992. 143 с.
14. Доценко А.І. Районування розселення як проблема удосконалення його територіальної організації. *Український географічний журнал*. 2001. № 1.
15. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія та практика) : монографія. К. : НАН України ; «Фенікс», 2010. 536 с.
16. Жупанський Я. Географічні відомості і географія в Україні в давні часи. Чернівці, 1992.
17. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні: Посібник. Видання друге, доповнене. К.: 2006. 275 с
18. Заставний Ф. Географія України. Львів, 1990.
19. Заставний Ф. Демографічні втрати України. Голодомори. Війни. Еміграції. Львів, 2003. 135 с.

20. Заставецький Б. Етногеографічне районування. *Соціально-економічна географія України*. Львів, 1994. С.190.
21. Каліщук О. М. Історична географія : Навчально-методичний посібник. Луцьк: «Волиньполіграф», 2012. 160 с.
22. Ковальчук І. Історико-географічний аналіз і синтез: суть, завдання, проблеми, перспективи. *Історичне картознавство України. Збірник наукових праць*. Львів, 2003.
23. Ковтонюк М. Сільське розселення на карті світу та України. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України: Збірник наук. праць*. Вип. 3. Тернопіль, 1999. С. 260-262.
24. Котляр Ю. Історична географія. Спецкурс з історії : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 216 с.
25. Круль В. Ретроспективна географія поселень Західної України. Чернівці, 2004. 382 с.
26. Круль В. Історична географія Західної України: конспект лекції. Чернівці, 1999. 128 с.
27. Летошко О. Формування в учнів просторової компетентності засобами електронних картографічних джерел. *Історія України*. №10 (698). 2011. С. 13 – 16.
28. Моцак С.І. Формування просторової компетентності учнів засобами історії. *Теоретичні питання культури, освіти і виховання*. Вип. 47. 2013. С.168–172.
29. Проблеми історичної географії України. К., 1991. 152 с.
30. Симоненко Р.Г. Про геополітичний фактор в історії України. *Український історичний журнал*. 2001. № 3.
31. Сосса Р. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. К., 2000. 248 с.
32. Сосса Р. Історія картографування території України. К., 2007. 334 с.
33. Трубочанінов С.В. Історична географія України: Курс лекцій. Кам'янець-Подільський: ОШОМ, 2005. 192 с.
34. Стефанюк Г.В. Історична географія у схемах і зображеннях. Навчально-методичний посібник для студентів денної і заочної форм навчання спеціальності спеціальності 032 «Історія та археологія». Івано-Франківськ: ПНУ, 2020. 153 с.
35. Стефанюк Г.В. Історична географія: інструктивно-методичні матеріали до самостійної роботи для студентів спеціальності 032 «Історія та археологія». Івано-Франківськ: ПНУ, 2020. 62 с.
36. Фідря О. Методологія історії та формування хронологічних і просторових компетенцій учнів. *Історія в школі*. 2003. №3. С. 18 – 23.
37. Чиркова Т. Науково-теоретичні основи створення довідкового понятійнотермінологічного словника з дисципліни «Історична географія з

основами

етнографії».URL:

http://212.111.193.231:8080/cgi-bin/irbis32r/cgiirbis_32.exe?Z21ID=&I21DBN=KNYGA&P21DBN=KNYGA&S21ST=1&S21REF=10&S21FMT=fullw&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=3&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=0&S21STR=

38. Щодра О.М. Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 3: Історична географія: навч. посіб. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 114 с.

39. Щодра О. Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття. Львів, 2016. 297 с.

40. Щодра О. Історична географія: еволюція поглядів на предмет і завдання студій. *Вісник Львівського університету. Серія: Історична*. 2013. Вип. 48. С. 282–296.

Стефанюк Галина Василівна

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

для здобувачів вищої освіти

спеціальності 032 «Історія та археологія»

УДК 94 (477) (093)